

## ԽԱՁԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

### ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ

### ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ.

### 1. ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ԺԱ.-ԺԳ. ԴԱՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻՑ

**Բաճալի բառեր՝** ձեռագիր, վիմագիր, միջնադարագրիտություն, արական և իգական անձնանուններ, լեզվաբանություն, ստուգաբանություն:

#### Մուտք

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում վկայված մի քանի հազարի հասնող անձնանունների զգալի մասը ժամանակին արձանագրել է Հր. Աճառյանն իր նշանավոր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում, թեև այն հանգամանքը, որ անվանի լեզվաբանի օրոք հրատարակված ձեռագրացուցակների թիվը շուրջ հինգ տասնյակի էր հասնում [ԱնՁԲԱՌ, 1: IX], անշուշտ իր ազդեցությունն է ունեցել բառարանում տեղ գտած անունների ընդհանուր թվի վրա: Գիտնականն ինքը նշել է այս մասին բառարանի առաջաբանում՝ գրելով, որ առաջիկայում հրատարակվելիք ձեռագրացուցակները կարող են հարուստ նյութ տրամադրել նոր անձնանունների հարցում, քանի որ դրանց մեջ տեղ գտած հիշատակարանները «խսկապես լավագույն և ամենաճոխ աղբյուրներն են անձնանունների» [ն.տ.]:

Աճառյանի հնգհատորյա բառարանի հրատարակությունից անցել է ավելի քան կես դար. այս ընթացքում մի քանի անգամ բազմապատկվել է հրատարակված ձեռագրացուցակների թիվը<sup>1</sup>, իսկ մյուս կողմից 1950-ական թվականներից սկիզբ է դրվել առանձին հիշատակարանային ժողովածուների կազմման աշխատանքներին, որ անավարտ լինելով հանդերձ՝ բաղկացած է տպագիր 10 հատորներից<sup>2</sup>: Հիշատակարաններից և ձեռագրացուցակներից բացի՝

<sup>1</sup> Ձեռագրացուցակների մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Ս. Աճառյան, *Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԳ դդ.*, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ LXXVII-XCII, **B. Coulic**, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens (Corpus Christianorum, Series Graeca)*, Turnhout, Brepols, 1992: Նկատի պետք է ունենալ, որ մատենագիտական այս ցանկերի հրատարակումից հետո էլ շարունակում են լույս տեսնել նորանոր ցուցակներ:

<sup>2</sup> Առանձին հատորներով հրատարակված են Ե.-ԺԲ., ԺԳ., ԺԵ. և ԺԶ. (մինչև 1660 թ.) դդ. հիշատակարանները (տե՛ս գրականության ցանկում): Լրավշակվել և հրատարակման է պատրաստվել ԺԴ. դարի առաջին քառորդը պարունակող հատորը, առաջիկայում սպասվում է նաև ԺԳ. դարի հիշատակարանների ժողովածուն: Այս ժողովածուներից զատ՝ լույս է տեսել նաև Գ. Հովսեփյանի կազմած ժողովածուն, որը պարունակում է Ե.-ԺԳ. դա-

հրատարակվել և հրատարակվում են նաև այլ սկզբնաղբյուրներ, հատկապես բազմաթիվ վիճաբեր, այդ թվում՝ վիճական արձանագրությունների հայտնի մատենաշարը «Դիվան հայ վիճագրության» խորագրով, որը նույնպես հարուստ նյութ է տրամադրում հատկանվանագիտությանը:

Այս ամենը հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն հարստացնելու Աճառյանի կազմած սովորածավալ բառարանը, այլև մի շարք ճշգրտումներ կատարելու աղբյուրների ընծայած նոր տվյալների հիման վրա:

Հողվածում ներկայացնում ենք վիճակագրական որոշ տվյալներ հիշատակարաններում վկայված անձնանունների վերաբերյալ, քննում «Հայոց անձնանունների բառարան»-ի և հիշատակարանային ժողովածուների առնչությունները, ապա նշում ենք մի շարք նորահայտ անձնանուններ ՓԱ.-ՓԳ. դարերի հիշատակարաններից՝ անհրաժեշտության դեպքում համեմատելով դրանք «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի տվյալների և վիճագրական այլ ուսումնասիրությունների հետ:

**Ա.** Ո՞վքեր են սովորաբար նշվում հիշատակարաններում և ի՞նչ նպատակով.

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններին ծանոթ յուրաքանչյուր ոք կարող է փաստել, որ գրավոր այս հուշարձանները, ձեռագրին կամ նրա ժամանակին առնչվող կարևոր տեղեկություններ (գրչության վայր, ժամանակ, քաղաքական-տնտեսական զանազան հանգամանքներ, ձեռագրաստեղծմանն առնչվող մանրամասներ և այլն) պարունակելուց զատ, հարուստ են նաև հիշատակվող անուններով. առանձին հիշատակարաններում կարելի է գտնել երեք տասնյակից ավելի անձանց անուններ, որոնք այս կամ այն կերպ ծանոթ են եղել հիշատակագիրներին<sup>3</sup>, օգնել են նրանց, նպաստել գրչությանը կամ պարզապես հիշված են գրչությունից հետո ստացող-գնորդների կողմից, սակայն քիչ չեն նաև այն հիշատակարանները, որոնցում նշվում է ընդամենը մի քանի անուն: Արդ, վկայակոչենք երկու-երեք օրինակ:

րերի հիշատակարաններ (Գ. Ա. կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա. (Ն. դարից մինչև 1250թ.), 48 նմանահանութիւններով, Անթիլիաս 1951): Հիշատակարաններով հարուստ են նաև Դ. վրդ. Փիրղալեյանի «Նօտարք»-ը (Նօտարք հայոց, հաւաքեալ եւ լոյս ածեալ ձեռամբ Դ. վրդ. Փիրղալեյան Տոբեցոյ Վարագայ վանուց վանականի, ի հայրապետութեան Ս. էջմիածնի տ.տ. Մակարայ Ս. կաթողիկոսի ամենայն հայոց, ի պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի տ. Յարութիւն Ս. Արքեպիսկոպոսի, ի տեղապահութեան Կ. Պօլսոյ տ. Սիմէօն Ս. արքեպիսկոպոսի, Կ. Պօլիս, 1888), Գ. Մրվանձայանցի «Թորոս աղբար»-ը (Գ. վ. Մրուանձաւանց, Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամբորդ, Կ. Պօլիս, մասն Ա., 1879, մասն Բ. 1885) և ուրիշ նման երկասիրություններ: Անշուշտ, այս ամենով նյութը չի սպառվում. բազմաթիվ հիշատակարաններ սփռված են տարատեսակ աղբյուրներում, հանդեսներում, թերթերում ու ցուցակներում, այդ թվում՝ անտիպ:

<sup>3</sup> Նպատակահարմար ենք գտնում հիշատակագիր բառի կիրառումը, որը կարող է լինել ցանկացած անձ, այդ թվում՝ ձեռագրի գրիչը, ծաղկողը, ստացողը կամ մեկը, որ հետագայում հիշատակարան է թողել մատյանում:

Գրչի թվագրումով հնագույն մատյանի՝ Լազարյան Ավետարանի 887 թ. հիշատակարանում 5 անուն է նշված՝ Գեորգ կաթողիկոսը (875-897 թթ.), իշխանաց իշխան Աշոտը (Աշոտ Ա. Բագրատունի, թագավորեց 885-890 թթ.), Սմբատ Բագրատունին (որդի Աշոտ Ա.-ի, թագավորեց 890-914 թթ.), Սահակ Վանանդեցի գրիչը և նրա հայրը՝ Վարդ Վանանդեցին [Հիշ. Ե-ԺԲ: 40]<sup>4</sup>:

1269 թ. Հռոմում ընդօրինակված Աստվածաշնչի հիշատակարանում Մարգարե գրիչը նշել է 38 հոգու [Հիշ. ԺԳ: 368-372], ովքեր միևնույն ժամանակ տեղական համայնքի գոյության վկաներն են: Ոմանք նշվում են նաև իրենց մասնագիտությամբ կամ ծննդավայրով, ինչպես՝ Վարդան փոնավարը, Սիրուն կոշկարը կամ Ստեփաննոս խլաթեցին, Գրիգոր Կիլիկեցին: Մարգարեի հիշատակած անձանց նշյալ թիվը ուսումնասիրողներին հնարավորություն է տվել անգամ պատկերացում կազմելու ժամանակին Հռոմի հայկական համայնքի անդամների մոտավոր թվաքանակի մասին<sup>5</sup>:

1464 թ. Ստեփանոս գրիչն իր չափածո հիշատակարանում խնդրում է հիշել Ավագ վանքի իր հոգևոր եղբայրներին՝ ընդհանուր թվով 31 հոգու [Հիշ. ԺԵ, Բ: 206-211], որն իր հերթին որոշ չափով լրացնում է տվյալ ժամանակաշրջանում վանական կյանքի մասին մեր ունեցած գիտելիքները:

Անունների առատությունը աչքի է ընկնում 1459 թ. Շատվան գյուղում (Ռշտունյաց գավառ, Վասպուրական) ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանը, որում գրիչը նշել է իր և ստացողի հարազատներին՝ կենդանի և հանգուցյալ, ընդհանուր թվով 44 հոգու [Հիշ. ԺԵ, Բ: 124-125], որն էլ իր հերթին մեզ ուղղակի պատկերացում է տալիս նշյալ շրջանում ընտանիքի անդամների մոտավոր թվաքանակի վերաբերյալ<sup>6</sup>:

<sup>4</sup> «Վազարյան Աւետարան» անվամբ հայտնի այս ձեռագրի գրչության վայրն անհայտ է. նշված չէ հիշատակարանում: Գր. Խալաթյանը գրչի և նրա հոր տեղանվանացույց մակա-նուններից ենթադրել է, որ գրչության վայր կարող է լինել հենց Վանանդը, ըստ որում հարցականով «Կարո՞ւց»: Նկատենք, որ Վանանդ անվամբ հայտնի է մի քանի տեղանուն, որոնք արձանագրված են Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում (այսուհետև՝ Տեղ. ԲԱՌ) [Տեղ. ԲԱՌ, 4: 753]: Տե՛ս Աւետարան ըստ Թարգմանութեան նախնեաց մե-րոց, գրեալ ՅԼԶ թ. հայոց Եւ յամի Տեառն 887, լուսատիպ հրատարակութիւն գրչագրի Լազա-րեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց արդեամբ պատույ հոգաբարձոփ ճեմարանիս իշ-խան Սիմէօնի Աբամէլիֆ-Լազարեան, Մոսկուա, 1899, Ֆառաշարան, էջ Բ:

<sup>5</sup> A. Sirinian, «La presenza degli Armeni nella Roma medievale: prime testimonianze manoscritte ed epigrafiche (con un'iscrizione inedita del XVI secolo)», *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia (serie III), Rendiconti*, vol. LXXXVI, anno accademico 2013-2014, Vaticano, 2014, p. 10 (nota 18). Նկատի ունենալով անվա-նապես հիշված 36 հոգուն, ինչպես նաև նրանց կանանց՝ հեղինակը հանգել է այն եզրա-կացությանը, որ «Հայոց հանգստարանը» տվյալ ժամանակ բաղկացած է եղել անվազն 50 հոգուց:

<sup>6</sup> Այս տեսանկյունից հետաքրքիր են վերջին շրջանում կատարվող ուսումնասիրությունե-րը, որոնք միավոր են գրավոր հուշարձանների օգնությամբ բացահայտելու միջնադարում

Այսպիսի օրինակները եզակի չեն: Մեր հաշվումների համաձայն՝ գրավոր այս հուշարձաններում հիշատակվող անձանց միջին թվաքանակը, ըստ դարերի, միայն աճել է. 357 միավոր պարունակող Ե.-ԺԲ. դարերի հիշատակարանների ժողովածուի անվանացանկում արձանագրված է 932 անձ (231 անձնանուն). ըստ այսմ յուրաքանչյուր հիշատակարանին բաժին է ընկնում մինչև 3 անձնանուն ( $\approx 2,7$ )<sup>7</sup>:

Արական անուններն ամենաշատն են, հիշվում է ընդամենը 58 իգական անուն<sup>8</sup>: Հստ որում հասարակական դիրքի տեսանկյունից մեծ թիվ են կազմում եկեղեցական գործիչները՝ կաթողիկոս, ուխտի առաջնորդ, վարդապետ, սարկավազ կամ միաբան, որով պայմանավորված էլ առավել տարածված են կրոնական բնույթի անձնանունները<sup>9</sup>: Այսպես հաջորդում են աշխարհիկ կամ ռազմական առաջնորդները (Թագավոր, իշխան, զորապետ և այլն): Եզակի են «հասարակ» մարդկանց հիշատակումները<sup>10</sup>:

ԺԳ. դարի հատորը պարունակում է 832 հիշատակարանային միավոր, որոնցում հիշված անձանց ընդհանուր թիվը 2698 է (562 անձնանուն), ուստի՝ մեկ հիշատակարանը պարունակում է 3-ից ավելի անձնանուն ( $\approx 3,3$ )<sup>11</sup>:

հայ ընտանիքի միջին թվաքանակը: Գ. Երանյանը, այս տեսանկյունից քննելով ԺԵ. դարի հիշատակարանները, եկել է այն եզրահանգման, որ նշյալ շրջանում հայ ընտանիքը բաղկացած է եղել 6-8 հոգուց՝ ծնողներ և 4-6 երեխա, տե՛ս Գ. Հ. Երանյան, *Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակը ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների*, Երևան, 2015, էջ 45: Փաստորեն, այս տվյալները գրեթե համընկնում են ԺԵ. դարին առնչվող համանման մեկ այլ հաշվարկի հետ. ընտրված 650 հիշատակարանների տվյալների համաձայն՝ նշյալ շրջանում հայոց ընտանիքը միջինում բաղկացած է եղել 7 անձից: Տե՛ս Մ. Մալխասյան, «Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XV դարի առաջին կեսին», *Հայագիտության հարցեր*, 2016 (1), էջ 97-98:

<sup>7</sup> Ե.-ԺԲ. դարերի ժողովածուում մեկ հիշատակարանի սահմանում արձանագրված անձնանունների առավելագույն քանակը 12 է [Հիշ. Ե.-ԺԲ: 181]:

<sup>8</sup> Երկուսը՝ *Տիկնաց*-ը և *Տիրատիկին*-ը, հիշատակվում են որպես Մաղարդա վանքի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի ուխտի միաբաններ [Հիշ. Ե.-ԺԲ: 214]:

<sup>9</sup> Նկատի ունենա՛ք հատկապես *Աբրահամ*, *Դաւիթ*, *Գրիգոր*, *Գեորգ*, *Ստեփանոս*, *Սարգիս* և նման անձնանունները:

<sup>10</sup> 988 թ. Ավետարանը պատվիրել և ստացել է *Կիրակոս վաճառականը* [Հիշ. Ե.-ԺԲ: 69], 1171 թ. Ավետարանի կազմությանը տախտակ տրամադրելու համար հիշվում է *Պատրիկ չյուսնը* [Հիշ. Ե.-ԺԲ: 200]:

<sup>11</sup> Նույն ձևով ԺԳ. դարի հատորը պարունակում է 845 հիշատակարանային միավոր, որոնցում վկայված անունների թիվը 4859 է. մեկ հիշատակարանին բաժին է ընկնում մինչև 6 անուն ( $\approx 5,7$ ): ԺԵ. դարի հիշատակարանների երեք հատորները միասին պարունակում են 2133 միավոր, որոնցում արձանագրված անունները 17106-ն են: Այս դարի յուրաքանչյուր հիշատակարանին բաժին է ընկնում 8-ից ավելի անուն ( $\approx 8,1$ ):

Նշյալ թվերը վերջնական լինել չեն կարող՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կան բազում անտիպ կամ հրատարակված հատորներից դուրս մնացած հիշատակարաններ. ակնհայտ է, որ դրանց ավելանալուն զուգահեռ՝ կավելանան նաև անձնանունները:

Այս դարի հիշատակարաններում համեմատաբար շատ են աշխարհիկ կամ «հասարակ» մարդկանց հիշատակումները, որը ենթադրում է նաև ձեռագրի միջավայրի որոշակի փոփոխություն: Դրան նպաստում են արհեստների զարգացումը, քաղաքային կյանքի ամրապնդումը, ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակի աճը և վերջապես, գրքի առքն ու վաճառքը, որը երբեմն իրականացվում էր միջնորդների միջոցով<sup>12</sup>: Վաճառքի համար նախատեսված ձեռագրերում էլ ի հայտ են գալիս կաղապարային հիշատակարաններ, որոնցում բաց էին թողնվում երբեմն գնորդ-ստացողին կամ գնման ժամանակին վերաբերող տեղեկությունները՝ վաճառքից հետո այդ բացերը լրացնելու համար<sup>13</sup>: Այս նոր միջավայրով պայմանավորված՝ ավելանում են նաև հիշատակվող անձինք (հոգևոր-կրոնական ասպարեզի գործիչները շարունակում են կազմել բացարձակ մեծամասնություն):

Ստորև ներկայացվող աղյուսակում փորձել ենք ի մի հավաքել և խմբավորել հնարավոր բոլոր այն անձանց, ովքեր սովորաբար նշվում են հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում առանց ժամանակային սահմանափակման<sup>14</sup>: Ըստ որում պետք է արձանագրել, որ անձանց հիշատակումը, անկախ նրանց զբաղեցրած դիրքից, շունչի կայուն հերթականություն. հիշատակագիրներն ազատ են այս հարցում<sup>15</sup>:

<sup>12</sup> Կ. Մաթևոսյան, «Գրչի և ստացողի միջնորդը (վաճառքի համար նախատեսված գիրք միջնադարյան Հայաստանում)», ՊՔՀ, 4 (1994), էջ 121-131:

<sup>13</sup> Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, Երևան, 1958, էջ 313-314: Թերևս այդպիսի մի հիշատակարանի կաղապար է ՄՄ 2335 ձեռագրում վկայվածը [Հիշ. Ե-ԺԲ: ԺԲ.], Kh. Harutyunyan, “Gli antroponomi nei colofoni armeni: gruppi semantici e nuovi nomi”, *Orientalia Christiana Analecta* 299, *Colofoni armeni a confronto, Le sottoscrizioni dei manoscritti in ambito armeno e nelle altre tradizioni scritte del mondo mediterraneo*, Atti del colloquio internazionale, Bologna, 12-13 ottobre 2012, a cura di A. Sirinian, P. Buzi, G. Shurgaia, Roma, 2016, pp. 49-50:

<sup>14</sup> Աղյուսակը սպառիչ չէ. երբեմն կարող են արձանագրվել նաև գրչին պարզապես ծանոթ մարդիկ, որոնք ցանկություն են հայտնել հիշատակման արժանանալու՝ դրա դիմաց գրչին որոշ բաներ տրամադրելով: Այս առումով հետաքրքիր օրինակ է 1278 թ. գրչագրված Տոնականի հիշատակարանը, ուր գրիչը հիշատակում է ձուկ բերող Մարկոսին, իր համերկրացի Տերտերին, որ այժ է տրամադրել, և այլոց [Հիշ. ԺԳ: 478]: Առանձին հիշատակարաններում կարող են նշվել կոստողողները, կազմի համար կոնակներ հայթայթողները և ուրիշներ: Աղյուսակում նշվող որոշ միավորներ կարող են խտացվել նաև մեկ անձի մեջ, այսինքն՝ գրիչը միևնույն ժամանակ կարող է լինել և՛ ծաղկող, և՛ կազմող: Բազմաթիվ են նման օրինակները. դրանցից կարող ենք նշել ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին ձեռագրաստեղծմամբ հայտնի Բարդամի որդի Միխայելին, որի գործունեության մեջ հիշվում են գրչագրված, ծաղկված և կազմված ձեռագրեր: Տե՛ս Խ. Հարությունյան, *Միքայել անվամբ ԺԷ. դարի երկու գրիչ*, Երևան, 2016, էջ 224-227: Վերոնշյալ աղյուսակում նկատի ենք առել այդ միավորներն առանձնաբար:

<sup>15</sup> Հաշվարկելիս նկատեցինք, որ կիլիկյան միջավայրում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում մեր կազմած աղյուսակի Բ խմբում հաճախադեպ է հիշատակման կաթողիկոս-թագավոր հերթականությունը, որը սովորաբար ունի՝ «ի հայրապետութեան տեսուն (անու-

**Աղյուսակ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում նշվող անձանց**

**Ա. Ձեռագրաստեղծմանը կամ ձեռագրի վաճառքին / գնմանը մասնակցող կամ նպաստող անձինք**

- գրիչ
- ծաղկող
- կազմող
- ուղղող կամ սրբագրող
- օրինակ շնորհող
- թուղթ շնորհող
- թուղթ կոկող
- թանաք պատրաստող
- այլ օգնողներ (երբեմն հաց կամ ջուր բերողներ, հիվանդության պահին խնամողներ, գրչության գործը քաջալերողներ, գումարով կամ գրչանյութով աջակցողներ)
- ստացող կամ գնորդ (այլև՝ մեկենաս կամ նվիրատու, գնմանը կամ փրկագնմանը մասնակցած անձ)
- նորոգող
- միջնորդ

**Բ. Աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդներ**

- թագավոր / իշխան (կամ տեղական առաջնորդ, վերակացու)
- կաթողիկոս
- թեմակալ առաջնորդ

**Գ. Հիշատակագրի / ստացողի արյունակցական ընտանիքի անդամներ**

- պապ (հազվադեպ գրաբ. հաճեով<sup>16</sup>)
- տատ
- հայր
- մայր (հազվադեպ՝ խորթ մայր, ստնտու, սնուցող մայր<sup>17</sup>)
- կողակից (նաև կենակից և ամուսին ձևերով)
- զավակներ (որդի / դուստր)
- եղբայր
- քույր
- հորեղբայր
- հորաքույր
- մորեղբայր (ԺԳ. դարից սկսյալ՝ հաճախ քեռի ձևով<sup>18</sup>)
- մորաքույր
- թոռ

**Դ. Միաբանության կամ հոգևոր ընտանիքի անդամներ և այլք**

- առաջնորդ ուխտի / անապատի
- հոգևոր հայր
- հոգևոր մայր
- հոգևոր եղբայր
- հոգևոր քույր
- ուսուցիչ
- եկեղեցական այլ գործիչներ (փակակալ, ժամահար և այլք)
- այլք (պարզապես հիշատակվող անձինք, երբեմն՝ նաև մասնագիտություններով)

նր) հայոց կաթողիկոսի եւ ի քաղաւորութեան (անունը)» կաղապարը: Կիլիկիայի տարբեր վայրերում և ժամանակահատվածներում ընդօրինակված 20 ձեռագրերի հիշատակարանից (Հիշ. ԺԳ.<sup>Հմբ</sup> 8, 17, 52, 53, 61, 62, 63, 64, 67, 70, 218, 264, 266, 267, 275, 276, 277, 288, 295, 304) միայն վեցում (Հիշ. ԺԳ.<sup>Հմբ</sup> 53, 61, 218, 264, 295, 304) է առկա թագավոր-կաթողիկոս հերթականությունը:

<sup>16</sup> «[...] ի յիշատակ [...] հատուկ իւրոյ Թաղէս քահանայի (sic!)» [Հիշ. ԺԳ: 565, այսուհետ, շեղ ընդգծումները մերն են՝ Խ. Հ.]:

<sup>17</sup> «[...] յիշելո (sic) արժանի՝ առէք [...] զվիս սնուցանող մայր սորա՝ զՏիրանցն, որ աշխատեցաւ ի վերս սորա մինչեւ ի հասակ մեծութեան» [Հիշ. ԺԳ: 536]:

<sup>18</sup> «[...] յիշեցէ՛ք [...] գրեւորն իմ՝ զԳրիգոր» [Հիշ. ԺԳ: 558]:

Հիշատակագիրներն ամենայն պատասխանատվությամբ են մոտեցել անունների արձանագրմանն ու բանագրել բոլոր նրանց, ովքեր կփորձեին ջնջել հիշատակարանները կամ դրանցում գրված անունները. ուստի՝ հաճախ կարելի է հանդիպել հետևյալ բանաձևին՝ «[...] ով որ զհիշատակարանն ջնջէ, զԱստուած զինքն ջնջէ ի դպրութենէն կենաց. ամէն» [Հիշ. ԺԳ: 138], «[...] թէ ոք զհիշատակարանս կտրէ կամ անուն քերէ, ջնջեսցի եւ ինքն ի դպրութենէ կենացն յաւիտենից. ամէն» [Հիշ. ԺԳ: 615], «Եւ որ ոք զանց առնէ բանիւք մերովք եւ հանել ջանա (Sic!) կամ զգիրս ջնջէ, ինքն ջն[ջ]եսցի ի գրոյն դպրութեան կենաց, եւ ընդ Կայենի եւ ընդ Ղամեքի գեթնեկին եւ գեալթանասնեկին եւ թից վրէժս լուծցէ յայսմ եւ ի հանդերձեալն» [Հիշ. ԺԳ: 381]:

Վիմագիր կամ ձեռագիր հիշատակարանում անունն ամրագրելը հավատացյալ քրիստոնյայի համար կենաց գրում բարի գործերով հիշվելու գրավական էր, քանի որ քրիստոնեական ընկալմամբ՝ դատաստանի օրը մարդկանց գործերն են միայն վկայելու նրանց մասին. «[...] ողորմեսցի գթածն Աստուած յարն կարեաց, ուր սնոտի բանքն սպառին եւ բարի գործքն թագաւորեն» [Հիշ. ԺԳ: 612], «[...] մեղաց թողութիւն հայցեցէք [...], որ եւ զձերն թողու Քրիստոս ի հանդերձեալ գալստեանն իւրոյ, յորում աւուր գայ ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, յորում աւուր բանք սպառին ամենեցուն եւ գործք թագաւորեն» [Հիշ. ԺԳ: 211)]<sup>19</sup>:

Ներսես գրիչն իր 1279 թ. հիշատակարանում պատկերացրել է անգամ «ահեղ դատաստանի» այդ տեսարանը.

«[...] Աւուր վերջնումըն զարութեամբ

Ունի աթոռ իւր հրամանաւ դատողական,

Ի նմայ բազմի Քրիստոս ահեղ լուսոյ նման,

Փողն գոչեա առհասարակ գաբրիելեան,

Յառնեն մեռեալք փութանակի ի դատաստան,

Ի յայնմ ահեղ հրապարակին [ը]նկեալ եւ մեզ յաշայկողմեան,

Խառնեայ ի դասս արդարութեան» [Հիշ. ԺԳ: 491]:

Այս ընկալումն ուղղակիորեն աղերսվում է Հովհաննեսի Հայտնությունն այն հատվածին, որում նկարագրվում է, թե ինչպես են Աստծու աթոռի առջև սպասում մեռյալների հոգիները, և բոլոր նրանք, ում անունները նշված չեն կենաց մատչանում, հրե լիճն են նետվում. «[...] մեռեալս որք կային առաջի աթոռոյն

<sup>19</sup> Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում աստվածային ողորմությանն ու մեղքերի թողությանն արժանանալու, կենաց գրում հիշատակվելու բանաձևային մի շարք կաղապարներ տե՛ս նաև հետևյալ հոդվածում՝ **A. Sirinian**, “Libri per il paradiso: aspetti di mentalita nei colofoni armeni del XIII”, *Orientalia Christiana Periodica*, 2017 (2), pp. 277-292:

Աստուծոյ. եւ գիր բանային իւրաքանչիւր գործոց: Եւ այլ գիրք բանային, որոց անուանք նոցա գրեալ են ի դպրութիւն կենաց. եւ դատաստան եղեւ մեռելոցն ի գիրս ըստ իւրաքանչիւր գործոց իւրոց. [...] եւ որ ոչ զացի ի գիրս կենաց գրեալ անկցի ի լին հրոյն» [Հայտ. Հովհ., Ի. 12-15]:

Ահա թե ինչու, աստվածավախ քրիստոնյայի համար այդքան բաղձալի էր բարի գործերով, մինչև անգամ մի բաժակ ջուր բերելով կամ թուղթ կոկելով, կենաց գրում անվանապես հիշատակվելը: Մխիթար քահանան, օրինակ, 1281 թ. թուղթ է կոկել այն հույսով, որ գրիչն իր անունն էլ նշի հիշատակարանում. «Յիշեսջի՛ք ե ի յաւարտ յիշատակիս զՄխիթար քահանայ, որ զթուղթս կոկեաց այսու յուսով, զի յիշատակեսցի անուն իւր ի զգիրս յայս» [Հիշ. ԺԳ: 519]<sup>20</sup>:

Աստվածային ողորմութեանն արժանանալու ցանկությունը դրսևորվում է միջնադարյան հայ կյանքի բոլոր ծալքերում, որոնց լուռ վկաներն են ամենատարբեր արձանագրություններն ու ձեռագրաց հիշատակարանները: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ նշյալ աղբյուրները հարուստ են բազմաթիվ անձնանունների հիշատակումներով:

Բ. Հիշատակարաններն ու «Հայոց անձնանունների բառարանը».

Ուսումնասիրողները տարբեր առիթներով անդրադարձել են ձեռագրերի հիշատակարաններում վկայված անձնանուններին՝ ինչպես ստուգաբանական, այնպես էլ միջմշակութային փոխառնչությունների տեսանկյունից<sup>21</sup>, և բոլոր

<sup>20</sup> Ումանք հիշատակվել են անգամ կրկնանուններով ու մականուններով, ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, որպեսզի նույն անունների դեպքում շփոթ չտաջանա: Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, «Փաշարք և հիշատակի միջնադարյան ընկալումը», Հայոց պատմության հարցեր (Գիտական նյութերի ժողովածու), 6, Երևան, 2005, էջ 208, նույնի՝ “The Book of Life in the Armenian Culture: the Ideology and the Iconography”, *Civilization Researches*, № 13, 2015, p. 22:

<sup>21</sup> Տե՛ս J. J. Weitenberg, “Cultural Interaction in the Middle East as Reflected in the Anthroponomy of Armenian 12<sup>th</sup>-14<sup>th</sup> Century Colophons”, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 134. *Redefining Christian Identity. Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, edited by J.J. Van Ginkel, H.L.Murre-Van Den Berg, T.M. Van Lint, Leuven-Paris-Dudley, MA 2005, pp. 265-273; Kh. Harutyunyan, “Gli antroponimi nei colofoni armeni”, pp. 47-72: Հիշատակարանային նյութի կիրառմամբ է նաև հետևյալ արժեքավոր հոդվածը՝ Գ. Ջահուկյան, «Բնիկ հայերեն արմատներով կազմված անձնանունները», ՊԲՀ, 1984 (4), էջ 32-44: Ի թիվս այլ անձնանունների՝ հիշատակարանային եզակի վկայությամբ ավանդված Ահգուն անվան ֆննությունն է տրված Հ. Մարտիրոսյանի հետևյալ հոդվածում՝ H. Martirosyan, “Some Armenian Female Personal Names”, “USQUE AD RADICES” *Indo-European Studies in Honour of Birgit Anette Olsen*, Edited by Bjarne Simmelkjær Sandgaard Hansen, Adam Hyllested, Anders Richardt Jørgensen, Guus Kroonen, Jenny Helena Larsson, Benedicte Nielsen Whitehead, Thomas Olander, Tobias Mosbæk Søborg, Museum Tusulanum Press, 2017, pp. 517-526:



դեպքերում ընդգծվել են գրավոր աղբյուրներիս ընձեռած լայն հնարավորություններն անձնանունների բազմակողմ քննության հարցում: Այդ հնարավորությունն առաջին հերթին ընձեռում է ԱնՁԲԱՌ-ը, որում արձանագրված է հիշատակարաններում վկայված անձնանունների կամ դրանք կազմող տարբեր բաղադրիչների մեծ մասը, թեև հրատարակված և անտիպ հիշատակարանները, նոր ձեռագրացուցակները փաստում են, որ մի շարք անձնանունների պարագայում բառարանի տվյալները ենթակա են լրացման կամ ճշգրտման (այս պետք է նկատի ունենալ առաջիկայում համանման նոր բառարանի կազմության պարագայում): Ըստ երեք խմբերի՝ դիտարկենք այդպիսի մի քանի օրինակ.

ա. Բառարանում վկայված անձնանուններ, որոնց ավելի վաղ օրինակները հաղորդում են հիշատակարանները.

ԾԱՄ — իգ., հայ. ծամ «մազ» բառից: Արձանագրված է ԱնՁԲԱՌ-ում ԺԵ. դարից [ԱնՁԲԱՌ, 2: 567]: Այս անվան ավելի վաղ հիշատակումը Մամիկ փաղաքշական ձևով գտնում ենք 1205 թ. Մշո Ճառընտիրի գնմանը մասնակցած անձանց շարքում [Հիշ. ԺԳ: 47]:

ԾԱՄՈՍԿԻ — իգ., հայ. ծամ և ոսկի բառերից: ԱնՁԲԱՌ-ում անունն արձանագրված է ԺԶ.-ԺԷ. դարերից [ԱնՁԲԱՌ, 2: 567-568]: ԺԳ.-ԺԴ. դարերի հիշատակարաններում գտնում ենք այս անվան ավելի վաղ վկայություններ՝

1. հիշվում է 1292 թ. Մոմիկի հիշատակարանում, մայր ձեռագրի ստացողներ Յովհաննէս և Թադէոս քահանաների [Հիշ. ԺԳ: 678-9],

2. կողակից Տէրունականի, որ 1310 թ. ստացավ Արատեսի վանքում ընդօրինակված մի Ավետարան [Հիշ. ԺԳ: 67]:

ՀԱԶԱՐԴԵՂ — իգ., հայ. հազար (պ՛ղ. [ՀԱԲ, 3: 6]) և դեղ բառերից՝ «հազար վերքերի համար դեղ» իմաստով (հմմտ.՝ Խոցադեղ, Սիրադեղ և այլն): ԱնՁԲԱՌ-ին այս անունը հայտնի է անթվակիր արձանագրություններից, հիշվում է նաև երկու օրինակ ԺԴ. դարից, իսկ իգական անվան տարբերակն արձանագրված է 1311 թվից ուշ [ԱնՁԲԱՌ, 3: 10]:

1236 թ. Հավուց Թառում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում արձանագրված է իգական տարբերակի ավելի վաղ գործածությունը՝ Հզարդեղ ձևով. հիշվում է որպես կին Սարգսի [Հիշ. ԺԳ: 191]<sup>22</sup>:

ՀՆԴՈՒ — ար., ըստ Աճառյանի՝ Հնդուբէկ «բառացի՝ Հնդկաստանի իշխան», անվան կրճատ տարբերակից: Անունը ԱնՁԲԱՌ-ին հայտնի է ԺԴ. դարի երկրորդ կեսից [ԱնՁԲԱՌ, 3: 92]: Ավելի վաղ՝ 1298 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրում անունն արդեն վկայված է [Հիշ. ԺԳ: 842]:

<sup>22</sup> Տե՛ս նաև Կ. Մաքևոյան, Հավուց Թառի վանքը, Երևան, 2012, էջ 35:

**ՇԱՏԱՐԵՒ** – ար., հայ. շատ և արեւ բառերից: Բառարանում այս անձնանունը վկայված է ժե. դարի երկրորդ կեսից միայն [ԱնՁԲԱՌ, 4: 148-9], մինչդեռ ժԳ. և ժԳ. դարի հիշատակարանները հաղորդում են այլ օրինակներ ևս՝

1. հիշվում է 1300 թ. Կարինում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում [Հիշ. ժԳ: 861],

2. հայր Ահարոն-Գրիգոր վարդապետի, որ ստացավ 1303 թ. երզնկայում գրչագրված մի ձեռագիր [Հիշ. ժԳ: 32]:

**ՌԵՀԱՆ** – իգ., արաբ. համանուն բուսանունից [ՀԱԲ, 4: 139]: ԱնՁԲԱՌ-ին անունը հայտնի է ժՁ.-ժԸ. դարերից [ԱնՁԲԱՌ, 4: 316], մինչդեռ 1280 թ. Մուղնիում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում գտնում ենք այդ անվան ավելի վաղ վկայություն (տր. ըՌԻԽԱՆԱՅ ձեռով) [Հիշ. ժԳ: 513]:

**ՍՊԱՀԱՆ** – պրսկ. համանուն քաղաքանունից: Բառարանում արձանագրված օրինակները սկսում են ժե. դարավերջից [ԱնՁԲԱՌ, 4: 596]: ժԳ. դարի մի հիշատակարանում գտնում ենք երկու դարով ավելի վաղ վկայություն (ուղղ. Ըսպայհան, տր. Ըսպայհնայ / Ըսպայհանայ, փաղաքական՝ տր. Ըսպայհանիկայ ձեռքով): Ամուսնու՝ Կատայի հետ 1267 թ. ստացան մի Ավետարան [Հիշ. ժԳ: 357]:

**ՎԱԼԻ** – ար., ըստ Աճառյանի՝ արաբ. valī «սուրբ, տեր, պաշտպան» անունից: Բառարանում արձանագրված է այս բառով բարդված Վալիջան անունը՝ ժՁ.-ժԷ. դարերից [ԱնՁԲԱՌ, 5: 6]: Իբրև ինքնուրույն անուն՝ Վալի-ն վկայված է ժԳ. դարի անթվական մի հիշատակարանում [Հիշ. ժԳ: 939]:

Վերոբերյալ օրինակները ցույց են տալիս, որ մի շարք անձնանուններ ունեն ավելի վաղ վկայություններ: Գաղտնիք չէ, որ Աճառյանի բառարանը ոչ միայն պատմության ընթացքում հայոց մեջ գործածված որևէ անվան ստուգաբանության հիմնական աղբյուրն է, այլև հայ մատենագրության մեջ տվյալ անունով վկայված անձանց գլխավոր տեղեկատուն, որում երբեմն կենսագրական կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում հիշատակված անձանց մասին: Ուստի՝ այս կարգի քննությունը լրացնում է տարբեր անձնանունների կիրառության ժամանակի վերաբերյալ մեր գիտելիքները:

բ. Անձնանունների բառարանում եզակի վկայությամբ արձանագրված անձնանուններ, որոնց այլ օրինակներ հաղորդում են հիշատակարաններ.

Ինքնին պարզ է, որ այս բնույթի անձնանունները ոչ միայն հաստատում են տարբեր, երբեմն կասկածելի թվացող անունների գոյությունը, այլև ժամանակային ու տարածքային որոշակի պատկերացում են հաղորդում տվյալ անվան վերաբերյալ: Այսպես.

Աղբերջահ անունը ԱնՁԲԱՌ-ում մեկ օրինակով արձանագրված է ժէ. դարից [ԱնՁԲԱՌ, 1: 102]: Անվան մեկ այլ վկայություն գտնում ենք 1347 թ.<sup>23</sup> ընդօրինակված Ճառընտիրի հետագա հիշատակագրության մեջ: Հիշվում է Աղբարջահ գինեծախը [Հիշ. ժԳ: 366]:

Զիադ (արաբ. *zīyād* «առավել, առավելություն» բառից) անունը հայկական աղբյուրներում հանդիպում է ինչպես ինքնուրույն կիրառությամբ, այնպես էլ բաղադրյալ անձնանունների կազմում՝ Զիադփաշա, Զիադփելիք և այլն: Այս անուններն արձանագրված են ԱնՁԲԱՌ-ում ժԳ. սկսած: Բառարանում Զիադ անվան անկախ կիրառության ընդամենը մեկ վկայություն է նշված (Զիաթ ձևով) 1592 թ., անվանակրի սեռն էլ՝ ոչ հստակ [ԱնՁԲԱՌ, 2: 207]: Այս անվան ավելի վաղ վկայություն գտնում ենք 1296 թ. մի հիշատակարանում, ուր Զիադը հիշվում է որպես Մխիթար գրչի հոգևոր հայր, Աղիտու վանք [Հիշ. ժԳ: 784]:

Հ. Տաշյանի ձեռագրացուցակից<sup>24</sup> ԱնՁԲԱՌ-ում տեղ է գտել Բամկոց անունը, որի թե՛ ժամանակը, թե՛ սեռը կասկածելի են թվում Աճառյանին, որն անունը հետևյալ կերպ է բացատրում. «անշուշտ Բամբկոց (< բամբակ) ձևից» [ԱնՁԲԱՌ, 1: 379]: Աճառյանի այս մեկնությունը հաստատվում է մեկ այլ օրինակով, որ գտնում ենք ավելի վաղ՝ ժԳ. դարում գրված մի հիշատակարանում (հայց. զԲամբկոցն, սեռ. Բամբկոցին) [ՄՅՀՁՄՄ, 9: 983]:

Այսպիսի օրինակները եզակի չեն, և անձնանունների նոր վկայությունները ոչ միայն հարստացնում են դրանց պատմությունը, այլև փոփոխության են ենթարկում դրանց ժամանակային սահմանները:

գ. Բառարանում արձանագրված անձնանուններ, որոնք ունեն լրացուցիչ նշուման կարիք.

Տարբեր պատճառներով ԱնՁԲԱՌ-ում տեղ են գտել մի շարք անճշտություններ, որոնց մի մասը պայմանավորված է աղբյուրների սխալ ընթերցումներով, որ երբեմն հանգեցրել է «նոր անունների» առաջացմանը: Բավական է հիշել Կոնիբեիի ցուցակում Սուդկուզ ընթերցված կեղծ անունը<sup>25</sup> (կարգալ՝ սուդ կուզէ), որ հիշում է Աճառյանն իր բառարանի առաջաբանում [ԱնՁԲԱՌ, 1: 12]: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս ընդգծում է բառարանիս որոշ անունների ճշգրտման անհրաժեշտությունը, մանավանդ որ անվանի լեզվաբանն ինքն է այդ արձանագրել<sup>26</sup>: Ստորև վկայակոչենք ընդամենը երկու օրինակ.

<sup>23</sup> Գրչության թվականի և վայրի վերականգնումը՝ Լ. Խաչիկյանի, տե՛ս [Հիշ. ժԳ: 359/ծնթ.]:

<sup>24</sup> *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, [ն. Ա.], կազմեց Հ. Յ. վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 489բ:

<sup>25</sup> Տե՛ս *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, by F. C. Conybeare, London 1913, pp. 122 և 388:

<sup>26</sup> Նկատի ունենալով աղբյուրների սխալ ընթերցումների հետևանքով առաջացող անուններն ու դրանց հիշատակումն իր բառարանում Աճառյանը գրել է. «Ինչպէ՛ն այսպիսի վրի-

ԱնՁԲԱՌ-ում միաժամանակ երկու աղբյուրների մատնանշումով արձանագրված է Հայրատեղ անունը՝ կազմված հայր և տեղ բառերից. բացատրված է այսպես. «նա, որ իր հոր տեղ բռնել է կամ պիտի բռնի» [ԱնՁԲԱՌ, 3: 47]: Նշյալ անձնանունը հիշատակվում է ՀՀ Լոռու մարզի Դսեղ գյուղի մերձակայքում Սուրբ Գրիգոր (Բարձրաքաշ) վանքի ձորափին կանգնեցված խաչքարի (հայտնի է «Սիրուն խաչքար» անվամբ) արձանագրության մեջ: Նկատի ունենալով, սակայն, Դեղ անունը, ինչպես նաև նրանով կազմված անձնանունների (Խոցադեղ, Հովադեղ, Սիրադեղ և այլն) առատությունը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում<sup>27</sup> կասկածելի է թվում Հայրատեղ անվան գոյությունը: Անունը հեշտորեն ճշտվում է բառարանի հիշատակած և այլ աղբյուրների քննությամբ: Աճառյանի վկայակոչածներից միայն առաջինում է անունը Հայրատեղ ձևով<sup>28</sup>, մինչդեռ երկրորդում «Ազգագրական հանդէս»-ում, այն ընթերցված է Հայրադեղ ձևով<sup>29</sup>: Նշյալ արձանագրությունը քանիցս հրատարակվել է նաև հետագայում, և բոլոր դեպքերում էլ մեզ հետաքրքրող անունը կարդացվել է Հայրադեղ<sup>30</sup>, այդ տեսքով այն տեղ է գտել նաև «Դիվան հայ վիմագրություն» Լոռվա պրակում [ԴՀՎ, 9: 395<sup>874</sup>]: Այսպիսով՝ ճշտվում է, որ Հայրատեղ անունը վրիպակ է, որն առաջացել է ինչ-որ շփոթի հետևանքով, ուստի՝ այն պետք է ուղղել Հայրադեղ-ի, որի գոյությունը հաստատվում է վիմագրական այլ վկայություններով ևս [ԴՀՎ, 3: 225<sup>716</sup>, ԴՀՎ, 4: 302<sup>1251</sup>, ԴՀՎ, 6: 99<sup>216</sup>]:

Ուշագրավ մեկ օրինակ ևս.

Մոմիկ անվամբ Աճառյանը հիշատակում է 4 տարբեր մարդկանց ԺԳ. -ԺԴ. դարերից, որոնք բոլորն էլ նկարիչ, գրիչ կամ քանդակագործ են [ԱնՁԲԱՌ, 3:

պակների զոն եմ գնացել արդյո՞ք [...] անհայտ և առանց մեկնության թողած անուններիս մեծագույն մասը բնականաբար այսպիսի վրիպակների արդյունք է» [ԱնՁԲԱՌ, 1: 12]:

<sup>27</sup> Մեռ ուսումնասիրությունն այս ուղղությամբ ցույց է տալիս, որ Դեղ կամ նրանով բարդված անունները, ձեռագիր և վիմագիր աղբյուրների համաձայն, հիմնականում գործածական են եղել ԺԲ.-ԺԷ. դարերում: Ընդհանուր թվով, այս խմբի մեկ տասնյակից ավելի անուններ են վկայված նշյալ աղբյուրներում: Տե՛ս **Խ. Հարությունյան**, «Դեղ արմատով բազմազան անձնանունները վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում», Երևանահայրական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ (Երևան, 2017 թ., նոյեմբերի 28-30), Երևան, 2018, էջ 115-133:

<sup>28</sup> **Ի. Յարութիանյան**, *Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը (յաելուածով)*, Տփլիս, 1894, էջ 63:

<sup>29</sup> **Ե. Լալայեան**, «Նշանատու վանքեր, Ա. Հայոց [Բորչալուի գաւառ]», *Ազգագրական հանդէս*, Թիֆլիս, 1901 (7-8), էջ 424:

<sup>30</sup> **Գ. արք. Յովսէփեան**, *Հաւուց թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ (պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն)*, Երուսաղէմ, 1937, էջ 72բ, **Գ. Սարգսյան**, ««Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը», *Էջմիածին*, 1951 (11-12), էջ 51, Հ՜մբ 43, **Ա. Ն. Շահինյան**, «Հայկական խաչքարերի արվեստը», *Էջմիածին*, 1960 (8), էջ 46 և այլն:

418]: Անվանի լեզվաբանը, թեև հիշատակում է Կ. Ղաֆաղարյանի կարծիքն առ այն, որ հիշյալ Մոմիկներից առնվազն 3-ը նույն անձն են<sup>31</sup>, սակայն կարծես թե չի ընդունում այդ: Նշյալ վկայությունները ստուգելով կարելի է համոզվել, որ բառարանում նշված անձանցից ոչ թե 3-ը, այլ 4-ն էլ իրականում ներկայացնում են միջնադարի հայտնի ճարտարապետ, գրիչ և ծաղկող Մոմիկին. նրա առաջին գործը մեզ հայտնի է հենց 1283 թվականից, երբ մի խորան է նկարել («ՉՄոմիկ նկարիչ խորանիս յիշեցէք», Վիեն. 571<sup>32</sup>), 1292 թ. ընդօրինակել է մի շքեղ Ավետարան (ՄՄ 2848 [ՄՅՂՁՄՄ, 9: 899-904]), որի հիշատակարանում էլ միայն մեկ անգամ իր ողջ գործունեություն ընթացքում նշել է իր սարկավազ լինելու մասին. «Եւ անարիս ի սարկաւագս եւ անարհեստս ի գրիչս Մոմիկ...» [Հիշ. ԺԳ: 679, ՄՅՂՁՄՄ, 9: 903], և ըստ Կ. Մաթևոսյանի՝ դրանից էլ պետք է եզրակացնել, որ Մոմիկը քահանայական ձեռնադրության չի արժանացել<sup>33</sup>: Աճառյանի հիշատակած 1302 թ. Ավետարանն էլ Մոմիկը նկարազարդել է Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով (ՄՄ 6792), իսկ 1308 թ. էլիկում Օրբելյանի կնոջ՝ Թամթա խաթունի պատվերով քանդակել է մի գեղեցիկ խաչքար, որ ներկայումս Մայր աթոռի վեհարանում է<sup>34</sup>: Անշուշտ, սրանով չեն սահմանափակվում նշանավոր վարդապետի, գրչի ու ծաղկողի գործերը, սակայն սրանք էին, որ շիտթեցրել էին Աճառյանին: Այսպիսով բառարանում արձանագրված հիշյալ 4 անձանց հարկ է ներկայացնել իբրև մեկ անձ, որով Մոմիկ անունը կունենա ընդամենը մեկ վկայություն<sup>35</sup>:

**Գ. Անձնանունները հիշատակարաններում. փրականական և ուղղագրական դիտարկումներ.**

Վերը Սուղկուզ-ի օրինակով հիշատակեցինք թյուրիմացաբար ստեղծվող կեղծ անձնանուններ, սակայն ավելորդ չենք համարում խնդրին առանձին անդրադառնալը՝ հարցը բաժանելով սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ կողմերի:

Հայտնի է, որ վիմագրական և ձեռագրական նյութը ժամանակի ընթացքում կարող է տարբեր պատճառներով վնասվել (վիմագրերի դեպքում հիմնա-

<sup>31</sup> Կ. Ղաֆաղարյան, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1954, էջ 11-12:

<sup>32</sup> Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, [հ. Ա.], կազմեց Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 1039բ:

<sup>33</sup> Կ. Մաթևոսյան, Մոմիկ, Երևան, 2010, էջ 20:

<sup>34</sup> Կ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 34, նույնի՝ Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 49 (նկ. 80):

<sup>35</sup> Նույն կերպ նշվել է նաև, որ ԱնՁԲԱՌ-ի Ստեփաննոս անվան տակ առանձին նշումներով արձանագրված Հ<sup>մբ</sup> 82, 103 և 104 Ստեփաննոսները ներկայացնում են միևնույն Տիրացու մականվամբ Ստեփաննոս Հակովբացի եպիսկոպոսին: Մանրամասն տե՛ս Գ. Տէր-Վարդանեան, «Ստեփաննոս եպիսկոպոս Յակովբացի, մականուն Տիրացու. ԺԲ. դար (Նորայայտ վաւերական դիմանկարի աոթթով)», էջմիածին, 2004, Բ-Գ, էջ 101-127:

կանում՝ կոտորվել, հողմահարվել, մամուկակալել, քայքայվել, իսկ ձեռագրերի դեպքում՝ գրանյութի աղճատում, թերթերի պատուվածքներ, գրադաշտի գունափոխում, թերթերի թանաքակերուցումն և այլն), որը դժվարացնում է դրա ընթերցումը: Այսպիսի դեպքերում հուշարձանների վերծանողները փորձում են հնարավորինս արտացոլել առկա նյութը՝ անհրաժեշտության դեպքում դիմելով վերականգնման մեթոդին, որի համար սովորաբար նրանց օգնության են հասնում ծանոթ բառաձևերը, հուշարձաններում կամ վիմագրերում հաճախադեպ կաղապարներն ու հատուկ անունները: Բայց միշտ չէ, որ սա գործում է: Ուստի՝ այս ընթացքում որևէ բառի կամ հատուկ անվան սխալ ընթերցումն ավելի շուտ ունի օբյեկտիվ հիմքեր: Բազմաթիվ օրինակներից ընդգծենք մեկը միայն.

1297 թ. ընդօրինակված ՄՄ 522 Տոնապատճառ ձեռագրի հիշատակարանում Սարգիս գրչի հոր անունը գրեթե անընթեռնելի է. ստույգ երևում է անվան սկզբնամասի զժ տառախումբը<sup>36</sup>: Զ-ն դիտարկում ենք իբրև նախդիր, և ակնհայտ է, որ անվան սկզբնատառը Ծ-ն է<sup>37</sup>: Ա. Մաթևոսյանն այն վերականգնել է զԾ[առու] ձևով [Հիշ. ԺԳ: 795]: Անձնանունը, թեև տարածված չէ, բայց ԺԶ. դարի մի վկայությամբ հայտնի է նաև Աճառյանին [ԱնՁԲԱՌ, 2: 568]: Ձեռագրիս նկարագրության մեջ, սակայն, անունը վերականգնված է զԾ[առու]ր ձևով [ՄՅՀՁՄՄ, 2: 1126]: Արդ, այս վերականգնումներից ավելի վստահելի է թվում Ա. Մաթևոսյանին, քանի որ վերջինս գտել է նույն գրչի մեկ այլ հիշատակարան, ուր առանց դժվարության ընթերցվում է Ծառեք անունը (տր. Ծառերոյն ձևով): Իսկ Ծառուք-ը (Աստուածատուր անվան կրճատ տարբերակներից մեկը), թեև ավելի տարածված է հայոց մեջ, այնուամենայնիվ, տվյալ պարագայում շուտի վերականգնման անհրաժեշտ հենք, ուստի՝ վերականգնվել է ենթադրաբար: Այս պարագայում, գործ ունենք «օբյեկտիվ սխալի» հետ<sup>38</sup>, քանի որ տառաշարքից հայտնի էր միայն անվան Ծ սկզբնատառը, և օժանդակ նյութի բացակայության պարագայում անհնար կլինեք ստուգության մեջ պարզել անունը:

Սխալ ընթերցումների սուբյեկտիվ պատճառների մի զգալի մասն ուղղակիորեն աղերսվում է վերծանողների կողմից լեզվական որոշակի իրողությունների անտեսմանը: Վկայակոչենք մեկ-երկու օրինակ.

<sup>36</sup> Համոզվեցիմք ինքներս՝ բնագրին ծանոթանալիս:

<sup>37</sup> Այս սկզբնատառով արական անունների թիվն այնքան էլ շատ չէ: Անձնանունների բառարանում արձանագրված են ընդամենը 23-ը: Եթե նկատի ունենանք, որ դրանց մի մասն էլ միևնույն անվան փաղափշական տարբերակներն են՝ -իկ կամ -ուկ վերջավորությամբ (Ծառ/Ծառիկ/Ծառուկ, Ծեք/Ծեքիկ/Ծեքուկ), այլև Աստուածատուր անվան կրճատ ձևերը (Ծածուք, Ծատուք), ապա այդ թիվն ավելի կփոքրանա [հմտ. ԱնՁԲԱՌ, 2: 566-574]:

<sup>38</sup> Ա. Մաթևոսյանի այս վերականգնումը թեևս վրիպել է ձեռագրացուցակը կազմողների ուշադրությունից:

Վենետիկի ձեռագրացուցակի առաջին հատորում<sup>39</sup>, ապա այդտեղից վերցված և Ե.-ԺԲ. դդ. հիշատակարանների ժողովածուում տպագրված հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «Ջաւաւաւանուն յիշեշիփ (sic!) առաջի ահեղ ատենին» [Հիշ. Ե-ԺԲ: 78]: Ջաւաւաւանուն-ը նույնությամբ տեղ է գտել ժողովածուի անձնանունների ցանկում՝ որպես տվյալ անվան ուղիղ ձև: Անունն անհայտ է ԱնՁԲԱՌ-ին:

Դժվար չէ նկատել, որ անվան սկզբում զ-ն գրաբարյան նախդիրն է, ուստի՝ դրա ուղիղ ձևը պետք է համարել Աւաւաւանուն-ը: Իբրև լրացուցիչ փաստարկ՝ կարող ենք մատնանշել աւաւաւ և աւնուն բաղադրիչներով կազմված մի շարք այլ անուններ, ինչպես՝ Աղեկանուն [Հիշ. ԺԳ: 369], Հայրանուն [ԱնՁԲԱՌ, 3: 37], Օտարտիկին [ԱնՁԲԱՌ, 5: 244] և այլն:

Դարձյալ նույն երևույթն է Ջայմելիփ անվան դեպքում, որը տեղ է գտել ԺԵ. դարի հիշատակարանների ժողովածուի ցանկում [Հիշ. ԺԵ, Ա: 697]: Անկասկած, այս անվան ուղիղ ձևը Այմելիփ-ն է՝ կազմված է թրք. ay «լուսին» և արաբ. melek «հրեշտակ» բառերից, որն էլ իր հերթին հայտնի է ԱնՁԲԱՌ-ին [ԱնՁԲԱՌ, 1: 143], իսկ զ-ն դարձյալ գրաբարյան նախդիրն է:

ԺԳ. դարի հիշատակարանների անվանացանկում արձանագրված է Ռիհանա անունը [Հիշ. ԺԳ: 972], որը դուրս է բերվել հիշատակարանի հետևյալ հատվածից. «[...] ծնողաց իմոց՝ Մելքիսէդեկ քահանայի եւ ըՌիհանայ, եւ եղբարց իմոց միշտ յիշատակ սա եղ[ի]ցի» [Հիշ. ԺԳ: 512]: Ակնհայտ է, որ անունը դրված է տրական հոլովով, ուստի՝ ուղիղ ձևը Ռիհան կամ Ռէհան անունն է (անվանս մասին տե՛ս վերը):

Բերված օրինակներն ընդգծում են աղբյուրների նկատմամբ քննական մոտեցման անհրաժեշտությունը: Ըստ որում՝ խոսքը ոչ միայն անձնանունների, այլև բառերի ու տարատեսակ բառաձևերի մասին է, որոնք հաճախ թյուրիմացությունների պատճառ կարող են լինել<sup>40</sup>:

Ինչ վերաբերում է անձնանունների ուղղագրությանը, ապա դրանք հաճախ խիստ անմիօրինակ են. նույն անունը միևնույն հիշատակարանում անգամ կարող է ունենալ գրության տարբեր ձևեր՝ Գէորգ/Գեորգ/Գորք, Դովլաթ / Տավլաթ և այլն, որոնք հետազոտողներից լրացուցիչ ուշադրություն են պահանջում:

<sup>39</sup> Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Ա, յօրինեց Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1914, էջ 562:

<sup>40</sup> Տեղին է հիշատակել Ս. Ավագյանի դիտողությունը վիմագրերում արվող վերականգնումների աղիթով, որ նույնությամբ պետք է կրկնել նաև հիշատակարանների պարագայում: Տե՛ս Ս. Ա. Ավագյան, Վիմագրական պրպտումներ («Ի հանգոյ անձնանունների սեռական, տրական, հոլովների կազմությունը Ժ-ԺԳ դարերի վիմական արձանագրություններում»), Երևան, 1986, էջ 182:

Խնդիրն առավել բարդ է բաղադրյալ անունների ուղղագրության հարցում, ավելի ստույգ՝ այն անձնանունների, որոնց վերջադաս բաղադրիչն արտահայտում է որոշակի հասարակական դիրք, պաշտոն. դրանք առավելապես իգական անձնանունների հետ հանդես եկող լրիմաստ բառեր են, ինչպես՝ հայ. ախլին, հին ֆր. տամ, թաթար., թուրք. խաթուն, խամում, արաբ. սիթի (> սթի), չաղաթ. բիֆա > պիֆայ (> պիֆե)<sup>41</sup> և այլն, որոնցով կազմված անունները խիստ հաճախադեպ են գրավոր հուշարձաններում<sup>42</sup>, և դրանց գրություն միասնական մոտեցումը բացակայում է: Նույնիսկ ԱնՁԲԱՌ-ն այս հարցում, կարծես թե, որոշակի սկզբունքի չի հետևում: Գիտարկենք ամենատարածված անուններից մեկի՝ Գոհար անվան օրինակը: Բառարանն այս անձնանվան տակ դնում է 30 հոգու, որոնց մեջ անշատ գրությամբ վկայված են Գոհար սթի (2<sup>ր</sup> 2), Գոհար ախլին (2<sup>ր</sup> 3), Գոհար խաթուն (2<sup>ր</sup> 7) անունները: Մինչդեռ բառարանում իբրև ինքնուրույն անուններ են գրված Գոհարխաթունը (11 անուն) և Գոհարախլինը (3 անուն, որոնցից երկրորդը՝ Գոհար ախլին անշատ ձևով) [ԱնՁԲԱՌ, 1: 481-486], և պարզ չէ, թե ուղղագրական ինչ սկզբունքով են գրված դրանք: Գովարխաթուն անվան տակ հիշվում է 3 անձ, որոնցից երկրորդի անունն ունի անշատ գրություն [ԱնՁԲԱՌ, 2: 78], և այսպես շարունակ:

Այս պարագայում դժվար է գրություն որևէ ձևին նախապատվություն տալը, շատ հստակ չէ նաև, թե նման անձնանուններում այդ բաղադրիչներն

<sup>41</sup> Բոլորն էլ, ըստ էության, տիկին բառի այլաբերական տարբերակներն են, որոնք, նախապես ընդգծել են տվյալ անձի հասարակական բարձր դիրքը, ազնվականությունը, սակայն ժամանակի ընթացքում իմաստն ընդլայնվել է և ընդհանուր կերպով արտահայտել է իգական անձ: Նշյալ բաղադրիչներով անունները մեզանում հիմնականում չունեն տարածական սահմանափակում: Թեև բացառություն են կազմում տամ և բիֆա / պիֆայ / պիֆե բաղադրիչներով անունները, որոնցից առաջինը, սերելով հին ֆրանսերեն *dame* (տիկին) բառից [GODEFROY 1883b: 116], հանդիպում է կիրիլյան միջավայրում՝ տամ Աւիթ [Հիշ. ԺԳ: 363], տամ Ակայ [Հիշ. ԺԳ: 184] (ըստ որում տամ Ակայ-ը հիշատակարանում գրված է միասին՝ Տամակայ (գործ. Տամակայի) ձևով, բայց անձնանունների ցանկում ուղղված է տամ Ակայ), իսկ երկրորդը՝ չաղաթ. բիֆա / պիֆայ / պիֆե [ԱնՁԲԱՌ, 1: 416], բաղադրված անուններն առավել տարածված են եղել դրամահայոց և լեհահայոց շրջանում՝ ԺԵ.-ԺԶ. դարերից սկսյալ: Այդ լավագույն կերպով երևում է «Գիվան հայ վիմագրության» Ուրախնայի և Մոլրովայի հայկական վիմագրական ժառանգությունը պարունակող VII պրակից, որը լի է այս բաղադրիչով կազմված տարբեր անուններով՝ Այպիթե, Անապիթե, Լուսպիթե, Կրուպիթե և այլն: Նույն պատկերն է նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում:

<sup>42</sup> Արական անձնանունների դեպքում նույնպես առկա են այդպիսի մի շարք բառ-բաղադրիչներ՝ աղայ, բէգ (> բեկ), շահ, պարոն և այլն: Մրանցից բէգ և շահ բաղադրիչները, կարծես թե, հիմնականում միասին գրությամբ են հանդիպում, ԱնՁԲԱՌ-ը նույնպես դրանք միասին է դնում, մինչդեռ աղայ և պարոն բաղադրիչները դժվարություններ են հարուցում, և վիմագիր կամ ձեռագրի հիշատակարան արտագրողները անվան գրության հարցում հիմնականում գործում են ըստ տվյալ դեպքի:



իբրև ածական-մակդիրներ են գործածված, թե՞ իսկապես անվան բաղադրիչ են՝ ուղղագրական անմիօրինակությամբ<sup>43</sup>:

Այստեսակ խնդիրների պարզումն առաջին հերթին կարևոր է հենց անձնանունների ճշգրիտ վերարտադրման համար, իսկ մյուս կողմից կարող է նպաստել առաջիկայում անձնանունների նոր բառարանների կազմությանը՝ բացառելով միևնույն անվան կրկնությունները:

**Գ. Նորահայտ անձնանուններ.**

Ձեռագրերի հիշատակարաններում (և ոչ միայն) վկայված են բազմաթիվ անձնանուններ, որոնք վերը հիշված պատճառներով տեղ չեն գտել ԱնՁԲԱՌ-ում: Ստորև ներկայացնում ենք այդպիսի մոտ երեք տասնյակ անձնանուն ԺԱ.-ԺԳ. դարերի հիշատակարաններից: Դրանց մի մասը նորահայտ է, իսկ որոշ անձնանուններ էլ ունեն ավելի վաղ վկայություններ նշյալ բառարանում արձանագրված օրինակների համեմատությամբ: Ներկայացվող ցանկում տեղ են գտել նաև այնպիսի անձնանուններ, որոնց ծագումն անհայտ է մեզ կամ կասկածելի<sup>44</sup>:

**ԱԶԳ** – իգ., հայ. ազգ «ցեղ, տոհմ» բառից:

Վկայված է 1267 թ. մի հիշատակարանում (տր. Ազգին ձեռով). հիշվում է որպես դուստր Սպահանի և Կատայի [Հիշ. ԺԳ: 357]:

<sup>43</sup> Առնվազն *տիկին* բաղադրիչով անունների համար առաջարկում ենք միասին գրությունը: Բանն այն է, որ *տիկին* բառով բաղադրված անունների զգալի մասը հոլովվում է *ա*, հազվադեպ նաև *ի* արտաքին թեմամբ՝ *Փոհարտիկին* > *Փոհարտիկնայ*, *Դովլաթտիկին* > *Դովլաթտիկնայ* և այլն: Այս դեպքում *տիկին*-ը հոլովված է ոչ թե իբրև ինֆնուտյուն բառ, որի սեռ./տր.-ը - ոչ հոլովմամբ պետք է ունենար *տիկնոջ* ձևը, այլ իբրև բաղադրյալ անվան մի մաս: Օրինակ՝ «[...] բարեխաւսեա՛ առ Տէր Աստուած վասն [...] Մարեմտիկնի» [Հիշ. ԺԳ: 544]: Ըստ այսմ միասին գրությամբ պետք է դնել օրինակ *Շնաւորտիկին* անունը, որը վկայված է 1288 թ. Հովհանավանքում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում հայց. *զՇնաւորտիկին* [Հիշ. ԺԳ: 613], սեռ./տր. *Շնաւորտիկնայ* [ն.տ.], նույն ձևով՝ *Փոխանտիկնայ* [Հիշ. ԺԳ: 735]: Այս կառույցով անձնանունների առատությամբ աչքի է ընկնում 1300 թ. Կարինում գրչագրված Ավետարանի հիշատակարանը, որում կարդում ենք. «[...] յիշատակ իւրեանց եւ [...] Հերիքտիկնայ եւ Վարդետիկնայ [...], Մայրտիկնայ, եւ Լոյստիկնայ [...], Արեւտիկնայ, Տանատիկնայ [...], Մարեմտիկնայ» [Հիշ. ԺԳ: 861]: Ըստ այսմ սրանց ուղղականները պետք է լինի՝ *Հերիքտիկին*, *Վարդետիկին*, *Մայրտիկին* և այլն: Թերևս այս նույն տրամաբանությունը կարող է գործել նաև այս իմաստն արտահայտող մյուս բաղադրիչների դեպքում ևս, ինչպես՝ *Արեւիսաթուն*, *Արեւսիթի*, *Արեւպիքայ* և այլն: Տե՛ս նաև Ս. Ավագյանի դիտարկումն այս առիթով՝ Ս. Ա. Ավագյան, *Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն*, Երևան, 1978, էջ 21:

<sup>44</sup> Առանձին անունների կամ նրանց բաղադրիչների ստուգաբանության հարցում լայնորեն օգտվել ենք ԱնՁԲԱՌ-ի ստուգաբանություններից. անհրաժեշտության դեպքում գործածել են նաև այլ ուսումնասիրությունների կամ բառարանների տվյալներ: Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Հրաչ Մարտիրոսյանին՝ առանձին անունների ստուգաբանությունների հարցում խորհրդատվության համար:

Եթե մի կողմ թողնենք Ազգաճյուղ և Ազգասէր անունները, որոնք, ըստ Աճառյանի՝ նորակերտ են, ապա ազգ բաղադրիչով բառարանին հայտնի են միայն Ազգեր և Ազգատիկին անունները<sup>45</sup> [ԱնՁԲԱՌ, 1: 58]: Սույն օրինակը վկայում է Ազգ անձնանվան ինքնուրույն գոյություն մասին: Նկատենք, որ հիշատակարանային և վիճագրական տվյալների համաձայն՝ Ազգ կամ նրանով բարդված անուններն առավել կիրառական են եղել ժԳ.-ժԻ. դարերում և հետագա շրջանի հիշատակարաններում կամ վիճագրերում սակավադեպ են<sup>46</sup>:

**ԱԶԳԻԿ** – իգ., Ազգ անվան փաղաքական տարբերակը -իկ վերջավորությունով:

Անունը (տր. Ազգկան) մեկ անգամ վկայված է Կապուսի Սուրբ Լուսավորիչ վանքում (Երզնկա) [ՏեղԲԱՌ, 2: 950դ] ընդօրինակված ձեռագրի 1230 թ. հիշատակարանում. մայր Սարգիս և Վարդան քահանաների [Հիշ. ժԳ: 165]:

**ԱՂԲԵՐ** – ար., հայ. եղբայր բառի ժողովրդախոսակցական տարբերակից:

Մեկ անգամ հիշված է 1209 թ. Հառիճավանքում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում. եղբայր ձեռագիրը փրկագնող Ովասափի [Հիշ. ժԳ: 65]:

ԱնՁԲԱՌ-ում արձանագրված են Եղբայրիկ, Աղբերիկ, Աղբայրիկ, Աղբարիկ ձևերը [ԱնՁԲԱՌ, 1: 102], որոնք, ըստ էության, Եղբայր / Աղբեր անվան փաղաքական տարբերակներն են: Աղբեր անվամբ են բաղադրված նաև Աղբերշահ [ԱնՁԲԱՌ, 1: 102] և Աղբերաղեղ [ԴՀՎ, 9: 145<sup>260</sup>]<sup>47</sup> անունները:

**ԱՇԱԽ** – իգ., ծագ. անհայտ:

Մեկ անգամ վկայված է 1095 թ. Վայոց Ձորում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. հիշվում է որպես Աւետիքի կին [Հիշ. Ե-ժԲ: 117]:

**ԱՊԱՇԽԱՐՈՂ** – սեռը անհայտ, հայ. ապաշխարել «մեղքերի թողություն խնդրել» բայից (իրան. փխոթ. ապաշխար արմատից [ՀԱԲ, 1: 227-228]): Գտնում ենք ժԳ.-ժԵ. դարերի գրավոր հուշարձաններում.

1. ստացող ժԳ. դարի մի ճառընտիրի, ով նաև թղթով է օգնել գրչին (ՄՄ 4871, հայց. գԱպաշխարաղ՝ 11ա, տր. Ապաշխարողին՝ 60բ),

2. հիշված է 1413 թ. Վայոց Ձորի Սուրբ Սիրն վանքի բակում կանգնեցված խաչքարին [ԴՀՎ, 3: 61<sup>162</sup>],

<sup>45</sup> ԱնՁԲԱՌ-ում Ազգատիկին անունն ունի մեկ վկայություն, ևս մեկը (հայց. գԱզգատիկին ձևով) գտնում ենք 1358 թ. մի հիշատակարանում [Հիշ. ժԳ: 436]:

<sup>46</sup> Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի անթվակիր տապանագրերից մեկում արձանագրված է Ազգուշ անունը, որը կարելի է հավանաբար դիտել իբրև Ազգանուշ անվան կրճատ տարբերակ (հմմտ. Վարդանուշ > Վարդուշ, Սիրանուշ > Սիրուշ և այլն), տե՛ս Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և վիճական արձանագրությունները, Էջմիածին, 2016, էջ 236բ:

<sup>47</sup> Խ. Հարությունյան, «Դեղ արմատով բաղադրված անձնանունները վիճագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում», էջ 121-122:

3. վկայված է 1700 թ. մի հիշատակարանում՝ որպես ձեռագիրը նորոգել տված պարոն Թաթևոսի քույր [ՄՅՀՁՄՄ, 5: 56]:

ԱՊՈՒԼՔԱՐԻՄ (ԱՊՈՒԼՔԱՐՄ) – ար., արաբ. Աբուլ «հայր» և Քարիմ (Քարամ) «ազնիվ, վեհ, բարի» բառերից [ԱնՁԲԱՌ, 5: 216-7, WEHR 1979: 2, 962]. բառացի նշանակում է «հայր Քարիմի»:

Այս կազմովյալ մի շարք անուններ հայտնի են ԱնՁԲԱՌ-ին, ինչպես՝ Աբլասադ, Աբլխարիբ / Ապլղարիբ, Աբլխասան և այլն [ԱնՁԲԱՌ, 1: 20-23]:

Նորահայտ այս անունը վկայված է երկու անգամ (Ապուլքարամ և Ապուլքարիմ ձևերով): Տր. Ապուլքարիմին) 1287 թ. հիշատակարանում՝ որպես որդի Մեծտիկինի և Կիր Վասիլի. մոր հետ մի Ավետարան ընծայեց երզնկայի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցուն հոր հիշատակին [ՀԻՂ. ԺԳ: 603]:

ԱՊՍՏԱՄԲ – ար., հայ. ապստամբ «ըմբոստ, անհնազանդ» բառից, որն իրանական փոխառություն է [ՀԱԲ, 1: 242, ՀՄԲ: 71]:

Անձնանունը վկայված է ձեռագիր հիշատակարաններում և վիճագրերում.

1. հարազատ հաշաուր քահանայի. երկիցս հիշվում է (հայց. զԱպստամբն) 1217 թ. Այրիվանքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում [ՀԻՂ. ԺԳ: 105],

2. նվիրատու Հաղարծնի վանքի. հիշվում է (ուղղ. Ապստամբ, տր. Ապստամբին) Սուրբ Գրիգոր եկեղեցուն կից գավթի անթվակիր արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 6: 396],

3. պատվիրատու պատարագի. հիշվում է (տր. Ապստամբին) Գոշավանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատի հարավային մասի անթվական մի արձանագրության մեջ [ԴՀՎ, 6: 73<sub>144</sub>]:

ԲԱՉՄՈՑ – իգ.: Թվում է՝ անվան հիմքում կարող է ընկած լինել հայ. բազում «շատ» բառը<sup>48</sup> -ոց մասնիկի հավելմամբ:

Ըստ որում -ոց վերջավորությամբ հայտնի են այլ անուններ ևս, ինչպես՝ Գիւնոց [ԱնՁԲԱՌ, 1: 472], Թանոց [ԱնՁԲԱՌ, 2: 277], Բամբկոց (տե՛ս վերը), Մշկոց (տե՛ս ստորև), Տիկնոց [ՄՅՀՁՄՄ, 9: 1062]: Ջահուկյանն ածանցը բխեցնում է հ.-ե. \* -skO- / -ā- ածանցից [ՀՄԲ: 810]: Բազմոց անվան հիմքում «բազում, շատ» իմաստը դիտարկելու համար թերևս կարող է կռվան լինել Գեղարքունիքի մարզի Ակունք գյուղի նախկինում Ղրրխբուլաղ կոչվող հին բնակատեղում կանգնեցված խաչքարի 1297 թ. արձանագրության մեջ վկայված Բազումշահ (սեռ. Բազումշաի ձևով) արական անունը [ԴՀՎ, 4: 355<sub>142</sub>], որի առաջին բաղադրիչը Բազում-ն է: Մեր այս կարծիքը, կարծես թե, ավելի է ամ-

<sup>48</sup> Տեղին է նկատել. որ «շատ, բազում» իմաստն են արտահայտում նաև Շատեր կամ շատ բաղադրիչով բառված անունները՝ Շատաղէկ, Շատարև անձնանունները [ԱնՁԲԱՌ, 4: 148-149]: Հայ. բազում բառը, ըստ ամենայնի, իրանական փոխառություն է [ՀԱԲ, 1: 378, ԱՋԱՌՅԱՆ 1940: 246<sub>170</sub>, ԱՋԱՌՅԱՆ 1987: 518, ՀՄԲ: 111]:

րապնդում 1680 թ. մի վավերագրում ինքնուրույն գործածված Բագում արական անունը, այստեղ վերջինս հիշվում է իբրև որդի աստապատցի Կոստանդի<sup>49</sup>:

Բագվոնց-ը, իբրև երկու քույրերի անուն («գքոյրսն մեր [...] զԲագմոց եւ զմիւս Բագմոց [...] յիշման արժանի արարէք»), վկայված է 1292 թ. Նորավանքում Մոմիկի ընդօրինակած և ծաղկած Ավետարանի հիշատակարանում. քույրեր Յովհաննէս և Թադէոս քահանաների, որոնք ստացան ձեռագիրը [Հիշ. ԺԳ: 678, ՄՅՀՁՄՄ, 9: 903]:

**ԲԱԽՏԵՍ** – ար., իրանական ծագում ունեցող հայ. բախտ «ճակատագիր» բառից՝ կազմված -ես վերջավորությունը անունների համաբանություն, հմմտ.՝ Յովհաննէս, Վրթանէս, Խաչանէս և այլն:

Բախտ անունը հայկական աղբյուրներում վկայված է ինչպես անկախ կիրառություն, այնպես էլ բաղադրյալ անունների կազմում՝ Բախտ, Բախտաղէկ, Բախտաւոր: Բախտ-ը և նրանով բաղադրված ձևերը, իբրև անձնանուն, Ժ. դարից սկսած, արձանագրված են նաև իրանական աղբյուրներում՝ Բախտիար, Բախտավե, Բախտիշան և այլն [Justi 1895:61բ-62ա, ԱնձԲառ, 1: 366-367]:

Բախտես անունը մեկ անգամ վկայված է 1211 թ. մի հիշատակարանում այլ ձեռքով արված նույն ժամանակի հավելման մեջ՝ անմիջապես Յովհաննէս (Յեվաննէս ձեռով) անվան կողքին՝ «եւ Բախտես եղբայ[ր]» [Հիշ. ԺԳ: 75<sup>ճ</sup>բ., հմմտ. ՄՅՀՁՄՄ, 3: 1625]:

**ԹԱՆԿՆԱԶ** – իգ., հայ. քանկ «արժեքավոր» և պրսկ. նազ (*nāz*) «նազանք» բառերից:

Այս անվան երկու բաղադրիչներն էլ, իբրև անձնանուններ, վկայված են ինչպես անկախ կիրառություն, այնպես էլ բաղադրյալ անունների կազմում. դրանցից Թանկ-ը (ոնգային ն-ից հետո խուլ կ-ի ձայնեղացմամբ՝ Թանգ ձևով) իբրև առաջնաբաղադրիչ, իսկ Նազ-ը՝ թե՛ առաջնաբաղադրիչ և թե՛ վերջնաբաղադրիչ՝ Թանգ, Թանգխաթուն, Թանգամա, Թանգտիկին [ԱնՁԲԱՌ, 2: 274-278], Նագ, Նագխաթուն, Նագմելիք, Հերիքնագ և այլն [ԱնՁԲԱՌ, 4: 11-12 և 3: 86]:

Թանկնազ իգական անվան մեկ վկայություն ենք գտնում ԺԳ. դարի մի հիշատակարանում. հոգևոր մայր Մխիթար գրչի [Հիշ. ԺԳ: 908]<sup>50</sup>:

**ԹԱՆԿԹԱԳՈՒՀԻ** – իգ., հայ. քանկ և քազունի բառերից:

<sup>49</sup> Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հ. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 128: Տե՛ս նաև Ա. Հախնազարյան, Արտագի երեք վանքերը (RAA գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք ԺԵ), Երևան, 2012, էջ 231բ:

<sup>50</sup> Անունը վկայված է ՄՄ 2021 ձեռագրի հիշատակարանում, որի գրչության թվական նշված է 1184-ը [ՄՅՀՁՄՄ, 6: 1078]: Ա. Մաթևոսյանը, սակայն, գրչության թվականը համարում է 1184-ից հետո՝ դնելով այն ԺԳ. դարի հիշատակարանների շարքում [Հիշ. ԺԳ: 908/ ձնթ.]:

Մեկ անգամ հանդիպում է 1296 թ. Բարջանջ գյուղում (Խարբերդ [ՏեղԲԱՌ, 1: 634բ]) ընդօրինակված Ճաշոցի հիշատակարանում մայր Անանիա գրչի [ՀԻՉ. ԺԳ: 786, ՄՅՀՁՄՄ, 4: 116]:

**ԽԱՄԻԼ** – ար., արդյո՞ք կարելի է կապել արաբ. *ḥamīl* «երաշխավոր» բառի հետ [WEHR 1979: 207a]:

Մեկ անգամ վկայված է 1294 թ. Հավուց թառում ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում (սեռ. Խամիլայ): Հայր ձեռագրի գնորդ Ամենաւագի [ՀԻՉ. ԺԳ: 741]:

**ԽԱՉԱԽՈՒՐ** – ար. և իգ., հայ. խաչ բառից և -աւոր (հ.-ե. \**bher* «կրել, բերել» արմատից [ՀԱԲ, 1: 441, ՀՄԲ: 802]) վերջավորության հնչյունափոխված տարբերակից ( $n > ու$ ) «խաչակիր, խաչը կրող» իմաստով<sup>51</sup>:

Քննվող անվան երկու եզրերն էլ հանդիպում են բաղադրյալ այլ անուններում ևս՝ Խաչատուր, Խաչեղբայր, Խաչանէս կամ հասարակից հատուկ անվան անցած Թագաւոր, Շնորհաւոր և այլն: Ըստ որում -աւոր-ով բաղադրված վերջին երկու անձնանուններին (նաև առհասարակ դրանցով բաղադրված բառերին) հատուկ են տարաբնույթ փոփոխությունները՝ Թագւոր, Թագոր, Շնհաւոր, Շնոֆոր և այլն:

Այս անձնանվան առնվազն հինգ վկայություն ենք գտնում ձեռագիր և վիճակագիր աղբյուրներում՝

1. Երկիցս հիշված է (սեռ. Խաչորին, Խաչորիս ձևերով) Հաղբատի Սուրբ Նշան եկեղեցու հարավային պատի 1069 թ. արձանագրություն մեջ՝ որպես կին Սահակի [ԴՀՎ, 9: 143-144],

2. հիշվում է Հովհաննավանքի ԺԲ. դարի մի արձանագրություն մեջ՝ Խաչաւոր ձևով<sup>52</sup>,

3. նույն տեղում ԺԳ. դարով թվագրված մեկ այլ արձանագրություն մեջ անունը հանդիպում է սեռ. Խաչա ուրի (Ղաֆաղարյանի ընթերցման համաձայն՝ ա և ո տառերի միջև առկա է բաց թողնված տարածք) ձևով<sup>53</sup>,

4. վկայված է Անիում Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու 1215 թ. նվիրատվական արձանագրություն մեջ՝ սեռ. Խաչորկանն ձևով (Խաչաւոր > Խաչոր + իկ)<sup>54</sup>,

<sup>51</sup> Նախապես ենթադրել էինք, որ անուն կարող է բաղկացած լինել հայ. խաչ և ար բառի սեռ. աւոր ձևից: Տե՛ս Kh. Harutyunyan, “Gli antroponomi armeni”, p. 58:

<sup>52</sup> Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948 էջ, 78:

<sup>53</sup> Կ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 97: Գիտնականը ենթադրում է, որ անունը կարելի է կարդալ նաև Խաչատուր ձևով, մինչդեռ իր վերծանումից ավելի հավանական է Խաչաւոր ընթերցումը:

<sup>54</sup> Արձանագրության մի շարք ընթերցումներում Խաչորիկ > Խաչորկան անձնանունը չի հասկացվել: Այն մանրամասն քննել և պարզել է Ս. Ավագյանը, տե՛ս Ս. Ա. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառաբանություն, Երևան, 1978, էջ 116-118 («Խաչորկանն, թե՛ խաչ որ կան»):

5. հիշված է 1217 թ. Այրիվանքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում որպես կուսակրոն քահանա և ձեռագրի ստացող [Հիշ. ԺԳ: 105-6],

ԽԱՐԻՖՇԱՀ – ար. (°), արաբ. ḫarīf «ընկեր, արհեստակից» [ՀԱԲ, 3: 60] և պրսկ. šāh «թագավոր» բառերից:

Մեկ անգամ հիշվում է Հոռոմայրում ընդօրինակված ձեռագրի անթվական հիշատակարանում. Զավակ պատվիրատու Յովհաննէս քահանայի [Հիշ. Ե-ԺԲ: 312]:

ԽՆՁՈՐՈՍԿԻ – իգ., հայ. խնձոր և ոսկի բառերից:

Նշյալ երկու բաղադրիչները վկայված են ինչպես բաղադրյալ անունների կազմում, այնպես էլ ինքնուրույն կիրառությամբ, հմմտ.՝ Խնձոր, Խնձորշահ [ԱնՁԲԱՌ, 2: 515], Ոսկի, Ոսկիհատիկ [ԱնՁԲԱՌ, 4: 191-5], Ծամուսկի [ԱնՁԲԱՌ, 2: 567] և այլն:

Խնձորուկի անվան երկու վկայություն է մեզ հաջողվել գտնել՝

1. հիշվում է (սեռ. Խնձորուկեա) ԺԳ. դարի անթվակիր մի հիշատակարանում. կողակից Պատրիկ ռայիսի [ՄՅՀՁՄՄ, 9: 1060],

2. հիշվում է (սեռ. Խրնձորուկէ) 1300 թ. Կարինում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում [ՄՅՀՁՄՄ, 9: 754]:

ՀԱՅՐԱԿԱՆ – ար., հայ. հայր բառից -ական վերջավորությամբ. հմմտ. Սիրական [ԱնՁԲԱՌ, 4: 528], Տանական [ԱնՁԲԱՌ, 5: 180] և այլն:

Մեկ անգամ վկայված է ԺԳ. դ. անթվակիր մի հիշատակարանում. երեց, որ մի Ավետարան է գնել Աւաղայի որդի Վախթանգից [Հիշ. ԺԳ: 904]:

ՃԱՐԱԿ – ար., պղ. ճարակ «խոտ, դեղ, դարման» բառից [ՀԱԲ, 3: 191, ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ 1987: 532]:

Նկատենք, որ «դեղ, դարման» իմաստն արտահայտող անձնանունները, ըստ վիմագրերի և հիշատակարանների տվյալների՝ տարածում են գտնում XII դարի երկրորդ կեսից: Առավել հաճախադեպ են Դեղ կամ նրանով բաղադրված անունները (Հագարդեղ, Հայրադեղ, Խոցադեղ և այլն, տե՛ս վերը): Իմաստային այս խմբի մեջ են մտնում նաև Ճար, Բալասան, Բուժիկ, Դարման անունները, որոնք արձանագրված են ԱնՁԲԱՌ-ում:

Ճարակ անվան երկու վկայություն ենք գտնում հիշատակարաններում.

1. 1221 թ. ընդօրինակել է մի Մաշտոց [Հիշ. ԺԳ: 126],

2. հիշվում է 1487 թ. հիշատակարանում որպես Գանձարանի ստացող Աւագի որդի [Հիշ. ԺԵ, Գ: 104]:

ՄԱՐԴԱՋԱՅՆ – ար, հայ. մարդ և ձայն բառերից:

Անվան մարդ բաղադրիչն ունի իրանական ծագում և վկայված է բաղադրյալ այլ անուններում ևս [ԱնՁԲԱՌ, 3: 242, JUSTI 1895: 194-196], մինչդեռ ձայն բառի ծագումը բխեցվում է հ. -ե. \*ḡh<sup>h</sup>uḡi / \*ḡh<sup>h</sup>uḡi «հնչել» նախաձևից

[ՀԱՔ, 3: 144, ՋԱՆՈՒԿՅԱՆ 1987: 129, ՀՍԲ: 473, MARTIROSYAN 2010: 430]: Այն խիստ հազվագեղ է անձնանուններում: Այդ բաղադրիչով բարդված Հայրաձայն անունը Աճառյանն այսպես է մեկնում. «Նա, որ ձայնը նման է հոր ձայնին» [ԱնՁԲԱՌ, 3: 37]: Եթե ընդունենք սույն բացատրությունը, ապա Մարդաձայն անունն էլ ենթադրաբար պետք է արտահայտի «մարդու ձայն» իմաստը: Բայց արդյո՞ք նույն կերպ կարելի է մեկնել նորահայտ Արևաձայն անունը, որ վկայված է (տր. Արևաձայնին) Լոռի բերդի պատմական գերեզմանոցի 1301 թ. մի տապանաքարի վրա [ԳՀՎ, 9: 455<sup>1052</sup>]:

Մարդաձայն անունը մեկ անգամ վկայված է (տր. Մարդաձայնին ձևով) 1190 թ. Այրիվանքում ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում [Հիշ. Ե-ԺԲ: 263]:

**ՄԵԾԱՆՈՒՆ** – ար., հայ. մեծ և անուն բառերից:

Երկու բաղադրիչներն էլ ակտիվորեն մասնակցում են անվանակերտմանը (Մեծխաթուն, Մեծտիկին, Մեծատուր [ԱնՁԲԱՌ, 3: 308-311], Հայրանուն, Մայրանուն [ԱնՁԲԱՌ, 3: 37]), ըստ որում մեծ-ը ունի նաև ինքնուրույն կիրառություն՝ Մեծիկ ձևով, որ արձանագրված չէ ԱնՁԲԱՌ-ում. մեկ անգամ վկայված է (տր. Մեծկան ձևով) 1351 թ. մի հիշատակարանում [Հիշ. ԺԳ: 393]:

Մեծանուն անձնանունը գտնում ենք ԺԳ. դարի մի հիշատակարանում. եղբայր ձեռագրի ստացող Ստեփանոսի [Հիշ. ԺԳ: 934]:

**ՄԵԾՄԱՅՐ** – իգ., բարդված է հայ. մեծ և մայր բառերով:

Մեկ անգամ վկայված է Վայոց Ձորի Աղավ անապատում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. կին ձեռագրի ստացող Յուսամ քահանայի [ԺԳ: 674]:

**ՄԾԿՈՑ** – ար. (°), Մուշկ անձնանունից [ԱնՁԲԱՌ, 3: 464]<sup>55</sup> -ոց վերջավորություններ, ինչպես վերը նշված Գինոց, Թանգոց, Բազմոց անունները:

Իրանական ծագման մուշկ և նազ բառերի համադրումով է կազմված նաև Մշկնազ իգ. անունը, որ մեկ անգամ վկայված է (ուղղ. Մշկնազ, տր. Մշկնագին) 1658 թ. Ջուղայում գրչագրված Ավետարանի հիշատակարանում. հիշվում

<sup>55</sup> Պեղ. *mušk* բառը [HÜBSCHMANN 1895: 196, ԱՃԱՌՅԱՆ 1940: 273<sup>831</sup>, ՀՍԲ: 539 և այլն] նշանակում է «մկնիկ» [ՀԱՔ, 3: 360]: ԱնՁԲԱՌ-ում Անառյանն անունը բացատրում է «բալասան, իզ, միտոն» իմաստով [ԱնՁԲԱՌ, 3: 464], որի հիմքում ընկած է վերջինիս «անուշահոտ կենդանական մի նիւթ» իմաստը, որից էլ *մշկահոտ*, *մշկաբույր* կամ *մշկահամ* բառերը [ՀԱՔ, ն.ա.]: Սակայն Հ. Մարտիրոսյանն անվան հիմքում առավել հավանական է համարում «մուկ, մկնիկ» իմաստը, մանավանդ որ *Մուկ*-ը, իբրև անձնանուն, վկայված է ոչ միայն հայկական [ԱնՁԲԱՌ, 3: 451՝ սեռ. *Մկան* ձևով], այլև մի շարք օտար աղբյուրներում ևս: Այս և իրանական ծագման այլ անուններին է նվիրված նրա զեկուցումը. տե՛ս **H. Martirosyan, Armenian Personal Names: Native and Iranian Layers**, Հայ լեզվաբանության XI միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Ջոն Գրեյիին Հիշատակին (1937-2016), 2-5 հոկտեմբերի, 2017, հիմնադրույթների ժողովածու, Երևան, 2017, էջ 94-95:

է՛ որպէս ձեռագրի ստացող [Հիշ. ժէ, Գ: 843-846]: Այս անվան վաղ տարբերակներից է Մուշկինազ (*Muškinaz*) անունը, որ հիշվում է Ֆիրդուսու հայտնի «Շահնամե»-ում և արձանագրված է *Justi*-ի [*JUSTI* 1895: 218], ապա և Աճառյանի [ԱնՁԲԱՌ, 3: 464] բառարաններում:

Մշկոց անունը մեկ անգամ վկայված է ժԳ. դարի անթվակիր մի հիշատակարանում՝ որպէս ստացող ձեռագրի [Հիշ. ժԳ: 934]:

**ՆԱՍՐԻԿ** – իգ., արաբ. ՆԱՍՐ անվան փաղաքշական ձևը -իկ մասնիկով:

Աճառյանը վկայակոչում է արաբերեն այդ անձնանվան երկու հիշատակում ժէ. դարից՝ միևնույն ժամանակ նշելով, որ այն ՆԱՍՐԱՊԻՆ անվան կրճատ տարբերակն է, որ հայոց մեջ վկայված է ժԲ. դարից [ԱնՁԲԱՌ, 4: 23]:

ՆԱՍՐԻԿ անունը մեկ անգամ հիշված է 1250 թ. հիշատակարանում. ամուսնու՝ Կոստանդ սարկավազի հետ կերակուր են տրամադրել ձեռագրի կազմող Հովհաննեսին [Հիշ. ժԳ: 256]:

**ՆՈՆՈՓԱՐ** – ԱնՁԲԱՌ-ին անունը հայտնի է 1428 թ. սկսյալ [ԱնՁԲԱՌ, 4: 91]:

Անվանս վկայության վաղ օրինակը (տր. Նոնոփարին ձևով) գտնում ենք 1239 թ. Սեբաստիայում գրչագրված ձեռագրի հիշատակարանում. կին ոմն Մարտիրոսի [Հի. ժԳ: 210]:

**ՆՈՒՇ** – իգ., իրան. ծագման ուժ կամ ոժժ «քաղցր ըմպելիք» բառից:

Անունը վկայված է *Justi*-ի բառարանում [*Justi* 1895: 231ա], իսկ դրա փաղաքշական տարբերակը՝ Նուշիկ-ը, հայտնի է Աճառյանի բառարանին [ԱնՁԲԱՌ, 4: 91]: Ըստ որում Աճառյանն այս անունը մեկնում է «բաղամ» իմաստով:

Նուշ անվան հիշատակումը (սեռ. Նշի ձևով) մեզանում գտնում ենք 1201 թ. մի հիշատակարանում [Հիշ. ժԳ: 22]: Անվան մեկ այլ վկայություն (սեռ. Նուշի ձևով) հանդիպում է ժէ. դարի մեկ այլ հիշատակարանում [ՄՅՀՁՄՄ, 1: 1197]:

**ՇԱՄԵՐ** – իգ., թերևս հայ. Շամամ անվան [ԱնՁԲԱՌ, 4: 136] կրճատ ձևից -եր հոգնակերտի հավելմամբ (հմմտ. Թանգեր, Շողեր):

Անունս մեկ անգամ վկայված է 1280 թ. Գեղձնուտի վանքում ընդօրինակված Տոնապատճառի հիշատակարանում. մայր ձեռագիրը ստացող Սարգսի [Հիշ. ժԳ: 497]:

**ՇԱՇԹԻ** – իգ., թերևս Շահսիթի կամ Շահսիթի անվան հնչյունափոխված տարբերակից՝ Շահսիթի > Շասիթի > Շաշիթի անցմամբ, որոնցից առաջինում նախ ընկել է հ-ն, ապա առնամանմամբ բառասկզբի շշական շ-ն ազդել է սուլական ա-ի վրա՝ փոխելով նրա որակը<sup>56</sup>: Ըստ որում հայտնի է, որ Սիթի կամ Սթի

<sup>56</sup> Անվան այս ստուգաբանությունը, որ անձնական նամակով մեզ հուշել է Հրաչ Մարտիրոսյանը, առավել հավանական է թվում՝ հաշվի առնելով հատկապես այս կաղապարով անունների առատությունը:



անունները կամ նրանցով բաղադրվածները տարածում են գտնում հատկապես ժ.թ.-ժ.դ. սկսած՝ Սիթիխաթուն, Ալամսիթի, Մամսի, Նուսիի և այլն<sup>57</sup>:

Շաշթի անունը մեկ անգամ հանդիպում է 1289 թ. մի հիշատակարանում. հիշվում է որպես քույր ձեռագրի ստացող Վարդան քահանայի [Հիշ. ժ.թ.: 621]:

ՎԱՐԴԵՄԱՅՐ – իգ., հայ. վարդ (պնլ. [ՀԱԲ, 4: 317]) և մայր բառերից:

Վկայված է (սեռ./տր. Վարդեմար) ժ.թ. դարում ընդօրինակված Ճառընտիրի հիշատակարանում<sup>58</sup> [Հիշ. ժ.թ.: 211-3]:

Այս նույն կաղապարով դարձյալ նորահայտ անուն է Վարդեհայր-ը, որ մեկ անգամ գտնում ենք 1472 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում [ՄՅՀՁՄՄ, 8: 821]:

ՏԱՔՏԻԿԻՆ – իգ., հայ. տափ «ջերմ» և տիկին բառերից:

Անսովոր է տափ բաղադրիչը, որն այլ անձնանուններում չենք հանդիպել:

Երկու անգամ գործածված է 1297 թ. Հավուց թառում գրչագրված Ավետարանի հիշատակարանում. մայր ձեռագիրը ստացող Քուրդի [Հիշ. ժ.թ.: 796, ՄՅՀՁՄՄ, 9: 848]<sup>59</sup>:

ՏԻԿՆԱՄԱՅՐ – իգ., հայ. տիկին և ծայր բառերից:

Եթե Տիկին կամ նրանով բարդված անունները հաճախագեպ են միջնադարյան գրավոր հուշարձաններում, ապա ծայր բաղադրիչով անունները սակավագեպ են, հիմնականում վկայված են ժ.թ.-ժ.դ. դարերի վիմագրերում: Հայտնի վիմագրագետ Ս. Ավագյանը հարցիս նվիրված իր հոդվածում ի մի է հավաքել ծայր (< ծէր / ծեր) բաղադրիչով բարդված 10 անուն, ինչպես՝ Քոյրաձայր, Հարբաձայր, Տիրաձայր, Աբրամձեր, Աշտաձեր և այլն: Գիտնականի կարծիքով ծայր վերջնաբաղադրիչով անուններում արտահայտվում է «ընտանիքի, գերդաստանի լավագույն, ազնվագույն զավակ» իմաստը, որ բխեցնում է ծայր արմատական բառի «գագաթ, նորածագ արևի ճառագայթ, որևէ բանի ազնվագույն մասը» իմաստից [ՀԱԲ, 2: 442, ՀՍԲ: 358]<sup>60</sup>:

<sup>57</sup> Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, էջ 291-292 («Սիթի (< Սթէ), թե՛ Սթեր, Ստէ»): Նույնի՝ Վիմագրական պրպտումներ, Երևան, 1986, էջ 194-199 («Ի հանգող անձնանունների սեռական, տրական հոլովների կազմությունը ժ-ժ.դ դարերի վիմական արձանագրություններում»):

<sup>58</sup> Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրի գրչության ժամանակ է համարել 1239 թ.՝ նշելով դա ծանոթագրության մեջ: Այս պարագայում նպատակահարմար ենք գտնում պարզապես ժ.թ. դար նշումը. այդպես է նաև ձեռագրի նկարագրության մեջ, տե՛ս [ՄՅՀՁՄՄ, 8: 558]:

<sup>59</sup> Տե՛ս նաև Գ. Յովսէփեան, Հաւուց թառի Ամենափրկիչը, էջ 90ա, Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի վանքը, էջ 36:

<sup>60</sup> Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություններ (««Մայր» բաղադրիչով անձնանուններ»), Երևան 1978, էջ 130-136:

Տիկնաձայր անունը երկիցս վկայված է Հոռոմայրում ժԲ. դարում ընդօրինակված Տոնապատճառի հիշատակարանում. մայր Յովհաննէս ստացողի [Հիշ. Ե-ժԲ: 313, ՄՅՀՁՄՄ, Գ: 37]<sup>61</sup>: Այս անունը բացակայում է Ս. Ավագյանի ցանկում:

**ՓՈԽԱՆԱԿ** – ար., հայ. փոխանակ «փոխարեն, փոխան» բառից:

Այս իմաստով ավելի տարածված է Փոխան անունը, որն Աճառյանն այսպես է մեկնում. «Երբ որդին մեռնում է, և նրանից հետո ծնողներն ունենում են մի նոր որդի, անունը դնում են Փոխան, իբր նրա փոխարեն» [ԱնՁԲԱԹ, 5: 210]:

Փոխանակ-ը հիշվում է որպես 1292 թ. Արճեշում Ավետարանի ստացող [Հիշ. ժԳ: 685]:

**ՔՈՅՐՄԵԼԻՔ** – իգ. (°), հայ. քոյր և հավանաբար արաբ. մելիք «հրեշտակ» բառի աղավաղված ձևից, և ոչ թե արաբ. մելիք «թագավոր» բառից (հմմտ. ԱնՁԲԱԹ, 3: 290 և 296):

Հիշված է ժԳ. դարի անթվակիր մի հիշատակարանում [Հիշ. ժԳ: 931]:

#### Ամփոփում

Հայերեն ձեռագրերի և նրանց հիշատակարանների, այլև տարաբնույթ ձեռագրացուցակների հետ մեր ամենօրյա աշխատանքի ընթացքում հանգել ենք այն եզրակացությունը, որ Հր. Աճառյանի փառահեղ բառարանն ունի լրամշակման անհրաժեշտություն: Այդ աշխատանքը, մեր կարծիքով, որոշակի սկզբունքների մշակումից և աղբյուրների ճշգրտումից հետո հնարավոր է կատարել մասնագետների խմբային և համագործակցված աշխատանքի շնորհիվ միայն: Թեև սույն հոդվածի առանցքում հիմնականում ձեռագրերի հիշատարաններն էին, սակայն ինքնին պարզ է, որ արվելիք աշխատանքն ու քննվելիք աղբյուրները շատ ավելին են: Մեր մատնանշած օրինակները մի աննշան մասն են այն նյութի, որ տրամադրում են գրավոր աղբյուրները:

Սույն հոդվածով մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այս կարևոր գործի վրա՝ նպատակ ունենալով ապագայում տեսնել աճառյանական բացառիկ հնգհատորյակի լրացյալ և հարստացյալ տարբերակը:

<sup>61</sup> Նկարագրության համաձայն՝ ձեռագիրը ժԳ. դարի է [ՄՅՀՁՄՄ, 4: 31-40]:

Համառոտագրումներ սկզբնաղբյուրների և բառարանների

*Հիշատակարաններ և ձեռագրացուցակներ՝*

Հիշ. Ե-ԺԲ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988:

Հիշ. ԺԳ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:

Հիշ. ԺԴ – ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1950:

Հիշ. ԺԵ, Ա – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1955:

Հիշ. ԺԵ, Բ – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1958:

Հիշ. ԺԵ, Գ – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967:

Հիշ. ԺԶ, Գ – Հայերեն ձեռագրերի ԺԶ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:

ՄՅՀԶՄՄ, 1 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զէյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:

ՄՅՀԶՄՄ, 2 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկերեան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զէյթունեանի, ցանկերը՝ Վ. Դերիկեանի, «Նայիրի» հրատ., Երևան, 2004:

ՄՅՀԶՄՄ, 3 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրությամբ՝ Փ. Անթաբեանի, Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ ֆհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, «Մագաղաթ» հրատ., Երևան, 2007:

ՄՅՀԶՄՄ, 4 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Դ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Վ. Սուֆիասեան, Յ. Քեօսէեան, խմբագրությամբ՝ Փ. Անթաբեանի, Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ ֆհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, «Նայիրի» հրատ., ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2008:

ՄՅՀԶՄՄ, 5 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրությամբ՝ Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, տ. Շ. ֆհյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, «Նայիրի» հրատ., ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2009:

ՄՅՀԶՄՄ, 6 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 2. (ձեռագիր 1801-2100), խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Նայիրի» հրատ., Երևան, 2012:

ՄՅՀԶՄՄ, 8 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ը. (ձեռագիր 2401-2700), խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Գեւորգեան, «Նայիրի» հրատ., Երևան, 2013:

ՄՅՀԶՄՄ, 9 – Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ. (ձեռագիր 2701-3000), խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, «Նայիրի» հրատ., Երևան, 2017:

#### Վիճակագրեր՝

ԴՀՎ, 3 – Դիվան հայ վիճակագրության, պր. III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967:

ԴՀՎ, 4 – Դիվան հայ վիճակագրության, պր. IV, Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:

ԴՀՎ, 6 – Դիվան հայ վիճակագրության, պր. VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Մ. Ջանիբաղյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1977:

ԴՀՎ, 9 – Դիվան հայ վիճակագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Ս. Սաղամյան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2012:

#### Բառարաններ և այլ ուսումնասիրություններ՝

ԱՃԱՌՅԱՆ, Հ. 1940 – Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Պետական համալսարանի հրատ., Երևան,:

ԱՆՁԲԱՌ – Հր. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1-5, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1942-1962:

ՀԱԲ – Հր. Անատեան, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1-4, Երևան, 1926, վերահրատ. Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1971:

ՀՄԲ – Գ. Ջահուկյան, Հայերէն ստուգաբանական բառարան, խմբագրութեամբ և առաջաբանով՝ Վ. Սարգսյանի, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2010:

ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբահօր Հ. Գ. Աւետիքեան, հ. Խ. Սիրմէլեան, հ. Մ. Ազգերեան, հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837, վերահրատ. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1979:

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆ, Գ. Բ. 1987 – Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան:

ՏԵՂԲԱՌ, 1 – Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1986:

Տեղ.ԲԱ.Ռ, 2 – Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988:

Տեղ.ԲԱ.Ռ, 4 – Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1998:

GODEFROY, F. 1883b – *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX<sup>e</sup> au XV<sup>e</sup> siècle, composé d'après le dépouillement de tous les plus importants documents manuscrits ou imprimés qui se trouvent dans les grandes bibliothèques de la France et d'Europe e dans les principales archives départementales municipales, hospitalières ou privées*, tom deuxième, Paris.

HÜBSCHMANN H., 1895 – *Armenische Grammatik*, I Theil. Armenische Etymologie. I. Abtheilung: Die Persischen und Arabischen Lehnwörter in Altarmenischen, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel.

JUSTI, F. 1895 – *Iranisches Namenbuch*, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.

MARTIROSYAN, H. 2010 – *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*, Brill, Leiden-Boston.

WEHR, H. 1979 – *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)*, edited by J. Milton Cowan, Fourth Edition, Considerably enlarged and amended by the author, Spoken Language Services, Inc. Urbana, IL.

#### KHACHIK HARUTYUNYAN

##### PERSONAL NAMES IN ARMENIAN COLOPHONS:

##### 1. NEWLY DISCOVERED PERSONAL NAMES IN THE COLOPHONS OF 11<sup>TH</sup>-13<sup>TH</sup> CENTURY ARMENIAN MANUSCRIPTS

**Keywords:** manuscript, inscription, medieval studies, male and female personal names, linguistics, etymology.

The colophons of Armenian manuscripts are the primary sources for the many-sided study of the Armenian medieval life. They are important not only for the clarification or identification of specific issues within the historical, political and social contexts, but also for the study of different linguistic phenomena. The colophons also include numerous personal names, the majority of which can be found in Hr. Ačaryan's famous dictionary of Armenian personal names ("Hayoc' anjnanunneri bařaran",

vols. 1-5, Yerevan, 1942-1962). However, new research is needed in this area, which will help to expand Ačařyan's dictionary.

In this article we examine the interrelation between the personal names registered in Ačařyan's dictionary and those found in the colophons of Armenian manuscripts. The names are presented in three groups:

**a.** personal names found in the dictionary that had been earlier attested in the colophons,

**b.** personal names included in the dictionary in single examples, while the colophons provide other examples of the same names,

**c.** personal names found in Ačařyan's dictionary that need additional clarification with the help of colophons.

The article also contains some statistical data and a number of new personal names (for example, *Apařxaroł*, *T'anknaz*, *Xnjoroski* etc) from 11<sup>th</sup>- 13<sup>th</sup> century colophons, which have not been included in Ačařyan's dictionary.

#### ХАЧИК АРУТЮНЯН

#### ЛИЧНЫЕ ИМЕНА В КОЛОФОНАХ АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ:

#### 1. НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ЛИЧНЫЕ ИМЕНА В КОЛОФОНАХ АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ XI-XIII ВЕКОВ

**Ключевые слова:** рукопись, надпись, медиевистика, мужские и женские личные имена, лингвистика, этимология.

Колофоны армянских рукописей являются первичными источниками для многостороннего изучения средневековой армянской действительности. Эти источники имеют важное значение не только для уточнения или идентификации отдельных вопросов в историческом, политическом и социальном контексте, но и для изучения различных языковых явлений.

Армянские колофоны богаты личными именами, большая часть которых вошла в известный словарь личных имен Р. Ачаряна ("Նայօս՝ այյնանոցի Բաճարան", т. 1-5, Ереван, 1942-1962). Тем не менее требуются новые исследования в этой области, которые могут обогатить словарь Ачаряна.

В статье мы рассматриваем взаимосвязь личных имен, зафиксированных в словаре Ачаряна и в армянских колофонах, представляя их в виде трех групп:

**а.** личные имена, зафиксированные в словаре, более ранние свидетельства которых представлены в колофонах армянских рукописей,

**б.** личные имена, которые зафиксированы в словаре по одному примеру, в то время как памятные записи предоставляют другие свидетельства тех же имен,

**в.** личные имена, засвидетельствованные в словаре Ачаряна, нуждающиеся в дополнительном уточнении, возможность которого предоставляют колофоны.

В статье мы представляем также некоторые статистические данные и ряд новых личных имен (например, *Apařxaroł*, *T'anknaz*, *Xnjoroski* и др.) из колофонов XI-XIII веков, которые не зафиксированы в словаре “Армянских личных имен” Р. Ачаряна.